

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मुमुक्षूचे उद्गार.

अर्थात्

मुमुक्षुंतील निवडक निबंध.

हसा २८.

नमो बहुण्यदेवाय गोवास्पणहितायच ।
जनद्विनाय रुणाय गोविदाय नमोनमः ॥ १ ॥

संपादक व प्रकाशक.

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर वी. ए.

मुमुक्षुकर्ते. पुणे, शनिवार ४७४.

मुद्रक.

हारि रघुनाथ भागवत वी. ए.

पुणे, 'वंदे मातरम्' मेस.

आषाढी एकादशी शके १८३१

जुलाई १९०९

किमत ४ आणे.

Re. 1.00 for
2 PPS.
J.S. Deshpande
B.Bay.

Mar

040

P 417 m

v.2

16.5cm

॥ श्रीराम ॥

उपोद्धात.

आमच्या 'मुमुक्षु' ह्या सांसारिक वर्तमानपत्राचा जन्म माघ वद्य अशके १०२८ (ता. १ कोडवारी १९०७) रोजीं शाळा अवृत्त मुमुक्षुला २ ॥ वर्षे होत आलीं आहेत. मुमुक्षुंतील निवडक लेखांचा पहिला हसा गुदस्ता निराळा पुस्तक रूपानें काढलेला होता, त्वाच्यप्रमाणे हा दुसरा हसा आज आलीं आपल्या वाचकांस सादर करीत आहेत. गेल्या सालीं 'रामदासीबोवा' । 'टिळकांचे अल्पचरित्र आणि उक्फिं ह्या लेखमाला स्वतंत्र पुस्तकरूपानें निघाल्याच आहेत. पहिल्या हृष्ट्याप्रमाणे यांतीही धार्मिक, सामाजिक व वाङ्मयात्मक अशा निवडक लेखांचाच संग्रह केला आहे. सनातन धर्मतत्वांचा महाराष्ट्रात प्रसार करण्याची मुमुक्षुची उमेद आहे आमच्या राष्ट्रावरील दैवी व मानुषी सकर्ते आलीं स्वधर्माची कास धरन्यावाच्यून दूर होणार नाहीत अशी भावना राष्ट्रात उत्पन्न झाली पाहिजे. आमच्या राजकीय चक्रवर्णी, आमच्या सामाजिक व धार्मिक स्वरूपां, आमचे वाङ्मयात्मक उद्योग हे सारे धर्माच्या अनुरोधानेच चालले पाहिजेत. धर्म हा आमच्या राष्ट्राचा प्राण आहे. गेल्या शतकांत आमचीं आपेल-पणाची भावना नष्ट झाली होती ती धर्मानुरोधानें पुढीं राष्ट्राच्या अंगात ऐकूऱ्यागली पाहिजे. पाश्चात्याच्या कल्पनाना आमच्या राष्ट्रीय कल्पनावर कुरुतुर्दी कढूं देतां उपयोगी नाही. त्यांचे गुण बेण्यास हरकत नाही, पण सर्व व्यापारात स्वत्व कायम राखिले पाहिजे. राष्ट्रीय पक्षाच्या राजकीय तत्वांचा मुमुक्षुला अभिमान आहे, पण त्या पक्षानेही स्वधर्माची उपेक्षा, हेळणा मेंवा धिक्कार केल्यास त्या तत्वांची सिद्धी होणार नाही, यास्तव मुमुक्षुनें धर्मविचारांचा प्रवाह महाराष्ट्रीय चक्रवर्णात जोरानें सोडून देण्याचा निश्चय केला आहे. आमचे पत्र, आमचीं पुस्तके व आमचीं व्यास्थानपुरांणे यांचे

हें धोरण अगदीं निश्चित काळे आहे. हें धोरण ज्याना मान्य असेल किंवा मान्य कहन घेण्याची सरी हच्छा असेल त्यांनी पुढील निवंध मन-नपूर्वक वाचावेत. ‘देव, संत आणि नाम’ शा तीन शद्गांत आमच्या धर्माची जादू आहे. भक्त, ज्ञान व उपासना शांच्या सादार्थे, चातुर्वर्ण्य सांभाळून, सर्व भारतीयांनी ही जादु ओळखून राष्ट्राजागृति करावी म्हणजे अभ्युदय आणि निवेद्यस मृणजे राष्ट्रीय आणि पारमार्थिक मोक्ष संपादन करून घेण्याचा निश्चित मार्ग त्यांस सोपडेल.

विषयांची अनुक्रमाणिका

विषय

पृष्ठांक

१ मंगलाचरण [श्लोक] १
२ मराठीची अधिकाऱ्याची देवता, लेखांक १ । २ । ३ ३
३ ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार २९
४ मूर्तिपूजा; लेखांक १ । २ । ३ । ४ ३९
५ नारदभक्तिसूत्रे ५५
६ भक्तिमीमांसा ६३
७ भारती वीर ७२
८ श्रद्धा ७९
९ वेदांताचा व्यवहारात उपयोग ८८
१० व्यसनांतून मुटोवे करें! ८८
११ संकातीच्या हलच्याचे दाणे ९३
१२ ईश्वरविषयक संवाद लेखांक १ । २ । ३ १०९
१३ प्रथल व पारच्य १२२

॥ मुमुक्षुचे उद्गार ॥

हसा दुसरा.

१ मंगलाचरण.

[रथोद्घता.]

श्रीहरिप्रभुपदांसि वंदन । प्रेमयुक्त करि रामनंदन ॥
 सत्सभा हरिपदांसि वानिते । ब्रह्मवया त्रिविधतापहानिते ॥ १ ॥
 जीं पदे हृदयिं नित्यं चितुनीं । हा भवार्णवहि लंघिती मुनीं ।
 जीं महोग्रतर दुःख वारितीं । या भवार्णवभया निवारितीं २
 हा भवार्णव फिरूनि भागलों । त्वत्पदीं विफलयत्न लागलों ॥
 बावरे बहुत चित्त, नावरे । नाव रे तवचि येथ नाव रे ॥ ३ ॥
 ‘नाम मात्र भविं तारिते’ असे । संत बोलति, अविश्वसू कसें ? ।
 संत बाप, गुरु संत माउली । याविना दुजि नसेचि साउली॥४॥
 संत गायचि ‘मुमुक्षु’-वासरा । याविना मज दुजान आसरा ।
 ‘संतसंग-मुर्खि नाम-हो तुडा’ । या वरं हरि ! पुरीव हेतुला ५
 आर्या.

बळवा दयाघना ! हो अमृताची हष्टि या ‘मुमुक्षु’ कडे ॥
 तुकडे शिलोहे चौरा परि ध्याहो द्रवुनि बाळकासि कडे ॥६॥

पुंडलीक वरदे हरिविहृल.

२ मराठीची अधिष्ठात्री देवता.

लेखांक १

१ गेल्या आठवड्यांन ता. ३० व ३१ मे लग्जे शनिवार व रविवार हा दोन दिवशीं आमच्या पुर्वे शहरी बदूनेक महाराष्ट्र प्रथकार, लेस्क व रसिक जनके होते. यंदाचं प्रथकारांचे हे चढव्ये संवेळत उत्तम रीतीने पार पडले याच्यानु आसांस संनोप वाढतो. रा. व. गणेश वंकटेश जोशी, ग. व. विनामगराव वेद्य, ह. प. भिगारकर चोवा, 'भारद्वाज' नावार्ने प्रसिद्ध अमलेले नाचे भरते, इतिहाससंशोधक राजराडे, 'महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्वगंग' हे सुंदर पुस्तक तयार करण्यारे नायणगव गढे, प्रसिद्ध नाटकार व केमरीचे दुर्घ्राम संपादक रा. खाडिलकर, वडोदारे डॉ. विपळोणकर, आकोल्याचे रा. व. महाजनी, सोलापूरचे 'सुनजानिसर्जनशास्त्र' कर्णे डॉ. रानडे, नागपूरचे रा. अडेकर, नवंत्रप्रजाशाली रा. माधवराव मोडक व त्याचे वंय 'माधवानुज,' इन्हा व कवि लक्ष्मणशास्त्री लेटे, इत्यादि विद्वान् सदा सुमेलनासाठी जमडेले होते. सुमेलनाऱ्या बेठका विजयनंद नाटकगृहाच्या विस्तीर्ण जागेन भगल्यासुरुके सभांस श्रोत्रसमुदायही भरपूर जमत असे. लग्न-कार्यासाठी किंवा कागणकीसाठी मे महिन्यांत पुण्यास राहिल्यास आलेले याहाराष्ट्रातले सर्व डिकाणचे लोकही सदूर संभेळनांत एकवटले होते. मर्वंत्र उत्साह, न्यूट्रेशनीति व न्यूभाषाप्रांती या सद्विकारांचा विकास झालेला होता, 'काड्यशास्त्रविनोदेन कालो नच्छुति धीमतासु' या कविवचनाची श्रोतृवृद्धास पद्मपद्मी आठवण होत होती. दोन दिवस काव्याशास्त्राची सारखी चर्चा आलली हीनी.

२ प्रथम रा. वाञ्छेदेवराव आपटे यांनी सेकेटरी या नात्यार्ने स्थूगतपर भाषण केले, व रा. व. वेद्य यांची अव्यक्षस्थानी योजना झाली. त्याचे माहिनीने

व विद्वासेने भरलें आयले आपण काले. दुमारी रा. इन्हमणासाथी लेले यांनी 'मराठी क्रिकेट पुस्तक' या विवाचर उत्कृष्ट निषंध वाचला व त्यावर हो. चिपळोणकर व रा. गढे यांनी चर्चे के डी. इंप्रजी शास्त्रागासून गेल्या ७५ वर्षीतल्या क्रिकेट पुस्तकाची मार्हाहरी देऊन नवीन सालेल्या सरकारी सानझी पुस्तकावर लेण्यांनी मार्मिक टीका के डी. व सा पुस्तकांतलि रोपास दोषस्थके दाखवून पुस्तके अगदी टाकाऊ आहेन, हे त्यांनी श्रोत्याच्या मनावर ठस-विळें. केसरी, इन्हुप्रकाश व मुमुक्षु सा प्रचान क्रिकेट पुस्तकावर झालेन्या चर्चेतले उतारे देऊन लेणे यांनी सदृ पुस्तकांचे धोरण स्वदेशीनि उत्पन्न करण्याचे नसून त्यात फाजील राननेहुंचे पुणाग जागोजाग करून वाचले गेले आहे हेही सांगितलें. यानंतर विरजेवे डे. प. इन्स्प्रेक्टर रा. गोगटे यांनी मोडी लिपीबद्दील विवेचनात्मक निषंध थोत्यास सम जावून दिला. मोडी लिपी अधिक शपाळ्यानं लिहिला येत असल्यामुळे बाळबोधीतूनच ती कर्ता निवो, आपली वर्णपाला करी संशोध आहे, मोडी लिपी सर्वमान्य होत्यास काय काय सुधारणा कराव-यास पाहिजेन, इत्यादि विषयांचे रा. गोगटे यांनी सुंदर विवेचन केले. दुसऱ्या दिवशीं सकाळी रा. ग. ना. सहस्रचुद्दे यांनी 'मराठीनील शास्त्रीय वाद्यमय' यावर निषंध वाचला. आपल्याकडे शास्त्रीय विषयांची अभिलाची कवी असल्या-मुळे मराठी भावेन गेन्या शंभरवर्षात सालेली लहाननेही १०० च शास्त्रीय पुस्तके झाली आहेन, सालेली यहुतेक भाषांतरहर आहेत, हे सांगून स्वतंत्र पुस्तके कशी होतील याचे त्यांनी विवेचन केले. त्यानं गर ठाण्याचे रा. भावे यांनी सरकार आलाला लेर शास्त्रीय विकास करून देन नाही हे सांगून सद्यःस्थिति शास्त्रीय शोधावा उरोजक नाही असे सांगितले, व नंतर शुभसिद्ध राजवाडे बोल्याव्यास झडले.

३ राजवाड्यांनी तीन छोटेसानी निषंध वाचले. मुकेशातनंतर शालेस्या अंद्रालज कवीचे उद्योगपर्व सापडल्याचे सांगून त्यानें नमनांत झावेशरएक-नाभाववार्षे मुकुल्यासही नमन केले आहे, व 'आता पाचवे उद्योगपर्व! काढावरै असि अपूर्व' असे सुरुहे आहे; शावहून मुकेशराज्या ४ पर्यावंतर

पर्वतापासून चंद्रात्मजाने अरंभ केला आहे व मुकेशरावे पूर्ण भारत सापडणे अशक्य आहे, असा आरला सिद्धांत त्यांनी सोगितला. हा सिद्धांत आमच्या मर्ने घाडसाचा आहे. पांचग्या पर्वतापासून चंद्रात्मजाने जर मुकेशरी भारतास अरंभ केला, तर मुकेशरावे सेविकरव कां सांपडावे, व चंद्रात्मजाची पुडील तरी सर्व पर्वे कां सांपडून नवेत! थोड्या पुराव्यावर सिद्धांत बाखील सुटणे बोग्य नाही. मुकेशरी भारताची बाकीची पर्वे सापडण्याचा अशाय संभव आहे. निहान मुकेशरावे चारव पर्वे लिहिली असा सिद्धांत करणे तुकावे आहे असे आंखांस वाढते. राजवाड्यांनी नंतर स्वेत कोनो यांनी 'ल' वा 'ळ' वृद्धि 'ळ' वा 'ळ' कसा होतो याथदूळ दिलेला नियम सर्वस्वी सग कसा मानतां येत नाही याथदूळ अपवादात्मक उदाहरणे दिली, 'एर्वेतिशासार्व' महत्व हृदय द्रव्यासारख्या स्फुरिदायक वाणीने वर्गीते, व हतिहासतंशेषनाड्या कामीं द्रव्यमाय करा हाणून श्रेत्राची प्रार्थना केली. ग. व. वेद, जोशी व महाजनी अशासारख्या वयोवृद्ध व विद्वान् लोकांची 'मुकामगिरीत वाढलेले' 'नीच' 'अव्यय' इत्यादि पदव्यांनी राजवाड्यांनी जी संभावना केली निचा मात्र नियेथ केस्याशिशय आमच्यांने राहवन नाही. तुकास स्वतंत्रतेची किसीही आवड असली तरी वृद्धाचा उपमद्व करणे अयोग्य व विसिनपणाचे अहे. सर्वेन सम्भांशा आणि समापतीचा उपमद्व करण्याची रीत निषेद्धाई आहे व राष्ट्रीय शीलाला हानिकारक आहे असे आंखांस वाढते. राजवाड्यांचा शोधकरणा, स्वार्थ-याग, उद्योगशीर्षीत आणि इनिहातमकी हे नुस्ख अन्यत श्लाघ्य आहेत; व म्हणूनच सभीं त्याच्या विशिष्यपणाचे कोलुक केले असे दिसते!

४. रविवारी दुपारी रा. शांगारकरांचे 'झानेश्वरीकर जीर्णोद्धार' या विषयाकर व्याख्यान साले. शेवटी वणपत्राव जोशी यांनी यंकाराना कार कवकलीकर उपदेश केला, व सभीं काम संपले. समेह्या प्रारंभीते ए. व. व. वेदांवे व शेवटचे ए. व. व. जोशी यांवे अशी दोन्ही व्याख्यांने कार उत्तम शाली. ती माहितीने व कल-

कलर्नि भरलेली असून वक्तव्याच्या विद्वत्तेला, वयाला व अनुभवाला साजेशीच शाळी. महाराष्ट्राच्या भूगोलासंबंधाने बोलनाना अव्याप्त इणाऱ्ये, “महाभारताच्या भीमपर्वद्वया १ च्या अध्यायात हिंदुस्थानातील लोकांची जी यादी दिली आहे, त्यात पांडुगट्ट, अशवगोपराषट् वर्गे न महाराष्ट्रीयाच्या पूर्वजांचा उल्लेख सापडतो. दाक्षिणात्य व विदर्भ हे एकच होत. अशरात व कोंकण यांचा भारतात उल्लेख असून याची गणना महाराष्ट्रात होत असे. महाराष्ट्राची ही असामि दिसती-सनापूर्वी निश्चित शाळी होती. वराहभिहिराच्या अंद्यात ‘महाराष्ट्र’ हे नाव प्रथम सापडले. इसाची सनाच्या पाचव्या शतकात भराठी भाषेस इर्हीचे दृष्ट येऊन मगाठी वाहूप्रथास नवव्या शतकात सुरुतात शाळी असावी.” पंथकाराना उपदेश करीलाना रा. व. जोशी म्हणाले—“मुत्सदी व योद्दे याच्चाहतकीच मध्यकारांचीही गरज राष्ट्राला असते. जगाच्या प्रगतीला चठल निकलने ते विचारामुळे व मनोवृत्तामुळे विकले. जनतेच्या मनाला, विचाराला व भवृत्ताला वकळ लावावयाचे, व प्रोत्साहन यावयाचे हे काम मध्यकारांचे व आहे. सध्याची परिस्थिती भयंकर आहे. कोणत्याही देशावर आला नव्हता एडा विकट प्रसंग सध्या आपल्या देशावर आला आहे, साणून राष्ट्रीय विचारांचे बीजारोपण होणे अवश्य आहे, व ते काम मध्यकारांनी करावे. आपला पूर्वेनिहास उत्साहजनक आहे. पंथकार व द्रव्य यांचे साहचर्य असावयास पाहिजे. स्वावलंबन शिक्षा ह्याजे तुमच्या हानून चांगलीं कांवे होतोल. ” यंदाच्या संमेलनाचे काम आपलांनी संपर्ळें.

५. संमेलनाचे काळ झाले, पण अस्यासाठीं आपल्या भक्त्यांत जो एक महत्वाचा पण बादपस्त मुद्दा सांगितला निकडे आवश्या वाचकाचे हस्त वेळांनी आमचे करव्या आहे असें आम्ही समजातो. विलामध्यरात्र वेद्य हाजारो—“आचार्यांनेतर अर्हजागृतीकरिता विद्वान् लोकांनी भराई आवेदन द्वारे चल केल्याने महाराष्ट्र वाहूप्रथाचा आरंभ केला, व याच घोरवावर शान्तीवर, नामदेव, एकमात्र, तुकाराम, मुकेशर, रामदास, बोरीपत, शोधर,

महिमाति, इन्यादिकांनी संभवता केली. महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य सेळें. असेही आमुसी ही राहिली नाही. अलीकडे स्वदेश व स्वराज्य यांच्या कल्पनांनी महाराष्ट्राच्या शतिसेस पुनर्ग्र सूर्ती विकाली आहे. जुन्या वाहूमयमंदिराची अधिकाऱ्यी देवता व्यवहाराभिकी होती; नव्या वाहूमयमंदिरातील अधिकाऱ्यी देवता व्यवहाराभिकी ही आहे. या मंदिराचा पादा विष्णुशास्त्री विषयकोषकर यांनी घातला आहे.” ए. व. वैद्य यांची ही वाक्ये महत्वाची आहेत. यांचे स्वाजग्य असे आहे की, व्यापारी संघकाराना गेल्या पांचसहारो वर्षात धर्मभृत्युक्ते प्रेरणा मिळाली, व अलीकडे भराटी संघकाराना स्वदेशप्राणीमुळे प्रेरणा मिळत आहे. हानेश्वर के मारुपद्मा काळांतले अपेसर होत व एकनाथ, तुकाराम, रामदासादि संत स्थाने अनुयायी होत. विष्णुशास्त्री हे सांप्रदायकांतले अपेसर होत, व सध्या असेलेले व पुढे होणारे संघकार हे त्याचे अनुयायी होत. वैद्याच्या भाषणाचाच अनुवाद स. व. जोशी व केसरीकार यांनी केला आहे. रा. व. जोशी सुवितात:— “अध्यक्षांनी सांगितल्याप्रमाणे मन्वंतर सान्याकारणाने वस्तुदेवता, व स्थलदेवता बदलली आहे. स्वदेशप्राणीति व स्वातंत्र्यशान्ति ही अधिकाऱ्यी देवता शाली आहे. नवीन जागृतीला व सूर्तीला अनुलभून वाहूमयाची वाढ शाली पाहिजे, असे अध्यक्षांनी सांगितलेच आहे.” सदूर प्रश्नासंबंधाने केसरीकारानी अपेही कल दिलेले आहे तें असें—“विचाराचे अंतिम साम्य कोणतें, व त्या स्थान्यकडे लोकांनी कसे जावे, हे बिनचूक दाक्षविण्याचे काळ संभक्ताठाकडे असेहीमुळे परिस्थितीला अनुसरून लेखनकलेच्या अधिकाऱ्यी देवतेचे स्वरूप बदलत असते. वेदात व भगवद्ग्राकी ही पुर्वीच्या महाराष्ट्रातील संघकाराची अधिकाऱ्यी देवता होती व स्वाभिमान व स्वदेशप्राणीति ही सांबंद्धाचा लेखकाची प्रतिभा, ज्ञेयविण्यारटे, देवता आहे. परिस्थितीला अनुदृप्त अधिकाऱ्यी देवतेचे स्वरूप बदलते इ ह असते.”

(त्रिपुरा. व. वैद्य, रा. व. जोशी व केसरीकार या तिथींही एकत्र तस्वीरे प्रतिष्ठाने किंवा आहे. द्याव्यापार वर्षांमुळे संक्षादे यांचीं मराठांच्या इतिहा-

सार्वी साधने शोधून कादृथास प्रारंभ केला व इतक्षी अवर्धीनि त्यांनी वरीच साधने प्रसिद्धुही केली आहेत. पण या अवर्धीन त्यांनी एक खुल पिकाविले आहे व दुर्देवानें त्याना या बाबतीन महाराष्ट्रातील किंवेक तरुण अनुयायी मिळाले आहेत. वेदांतानें आमच्या देशाचा नाश केला; ज्ञानेश्वरानें महाराष्ट्राला बुडविलें; ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ, इत्यादिकांनी आपल्या खुक्या उपदेशांनी आमचे राष्ट्र पंग घनविले; साधुसंतांचा देशाला कांही उपयोग नाही; ते गणकार्याला निरुपयोगी आहेत; महिपतीनं आपल्या संतचरित्रात मनःकल्पिन भाकडक्डधा संचून भरल्या आहेत; इत्यादि मनांचे प्रतिपादन राजवाड्यांनी गेन्या दहा वर्षांत अनेक टिकाणी केले आहे. वारकरी संत व रामदास यांच्यात भेद माजवृन वारकरी संत हे पंग, दुश्म्ले, निरर्थक, टाकाऊ, व देशोन्नानीला मार्गे ओढणारे आहेत असें स्फुटले आहे. ही राजवाड्यांची भयंकर मर्ते कांही नरुणांच्या अंगांन भिनत चालली आहेत. ‘जसे लोक तसे देव’ हा ‘काळा-’ नला नियंथ किंवेकास आठवत असेलच. महाराष्ट्रांनले लोक दुधखुके घनल्या-मुळे गुलामांना शोभण्यासारखी ‘कटेवरी कर टेवान्या विठोबाची’ उपास्यदेवता त्यांनी आपन्यापुढे ठेवली व दूमाजीपंतांच्या चरित्रांत विठोबाला बादशहास्या छातीवर न असविणी त्यांनी ‘विठ्याचमहार’ बनविले अशा अर्थाची ती टीका होती ! भालाकार-आमचे भिन्न भोगद्रक्कर-यांनी ‘देशभक्त व भगवद्ग्रक’ या विषयावर एक विचित्र लेत लिहून देशभकाची पायरी देवभकाच्या कार वरची असते; देशभकाचा आनंद बहानंदारेसो शतपटीनं ज्यास्त आहे; बहानंदाचा वीट येईल, व तो नकोसा वाटेल किंवा अपुरा भासेल; पण देशभक्तयनंदाचा वीट येणार नाही; साधुसंत व भगवद्ग्रक हे नुस्ते उपदेशक होते, देशाला मोक्षपदाला न नेण्यात त्यांचा अपलगेटेणा किंवा दोषल्य होते; इत्यादि विलक्षण कल्पना प्रकट केल्या आहेत! अशा शकारच्या विचारांचा परिणाम लक्ष्यन की काय कोण जागे ‘कृष्णांकनः पोद्दानः’ असते विलक्षणम्

व. आर्बराष्ट्राला स्वप्रीतरीही माहीत नसलेली दुष्ट वस्तु मिटकया भार-
माळन लाणारे लोकही महाराष्ट्रात सांपडू लागले, व 'मलिविकारा' सारस्या
समाजाची पायमल्ली करणाऱ्या नाढकाला मोठमोळ्या शहरांतून प्रेक्षकघृदग्धी
मिळू लागले आहेत ! शिष्य गुहवरही लाण करीत असतात, या न्यायानें राज-
वाड्यांचे तहन भक्त इणजे त्वांच्या वरीळ मतांचे अनुयायी हे देव, धर्म व
संत इत्यादिकांची विविधप्रकारे चेशाही कहू लागले आहेत ! हे सर्व लोक राष्ट्रीय-
पक्षांतले असऱ्यामुळे त्यांची राजकीय मर्ते आसूला मान्य आहेत व त्यांच्यापैकी
किंवेकांचा आमचा दृष्टपरिचय व खेळही आहे हे कळविणे जस्तर आहे. पंचवीस
वर्षांपूर्वी सामाजिक सुवारक जसे समाजाला छऱ्यात असन, तसे हे अलीकडचे
राष्ट्रीय पक्षांतले काही लोक धर्माला छऱ्यीत आहेत ! पूर्वीच्या किंवेक सामाजिक
सुवारकांत गोपाळशब्द देशमुळ, माधवराव रानडे, वामनगवर मोडक, पांडिं योसा-
ग्ले सुधारक धर्माला व पूर्वपंचला जिनका मान देत, नितकाही राष्ट्रीय पक्षांतेल
हे लोक त्यांला मास देत नाहीत !! माझील पंचपंची ओळख वुंजू पाहत आहे.
असो. राजवाडे आणि त्यांचे अनुयायी गेल्या राचशें वर्षांतल्या संताला व
करीना घें व निरथक ठार्वू पाहत आहेत. पंचवी
धाडस रा. व. वेद, जोशी व केसरीकार यांनी केले
नाही. त्यांनी पूर्वपंथकारांनी धर्मजागृत्यांच्या द्वारे आपलें काम केले; पण
आज तो काळ संपत्त्यामुळे देशजागृतीच्या द्वारे अर्वाचीन यंथकार गण्डजा-
गृतीचे कार्य करीत आहेत, असा मध्यम व सीम्य मार्ग काढला आहे. समजस व
अनुभवी लोक असेच कुलीनें बोलत असतात. पूर्व न.रांदी पंथकारांना राष्ट्र-
भक्तीची व स्वदेशभीलीची ओळख नमहती; वेदात व भगवद्गिरी एवढेच ने येऊन
वसले; पण आज आम्ही स्वतंभिमान व स्वदेशप्रीती यांचा जेयज्ञवकार करीत
व यांच्या स्फुरीनें यंथक्यांना करीत आहोत, असा बहुतेक अर्वाचीन यंथकारांचा,
हिंसकांचा व रसिकांचा आशय दिलतो, व त्याचाच्य उद्घार रा. व. वेद यांच्या
मुक्तांतून निकाला; आणि रा. व. वेद व केसरीकार यांच्यासारख्या सम्मान्य व

लोकमान्य सज्जनार्णी त्याला पाठिंशाही दिला. हा विषय अत्यंत महत्वाचा आहे व याचें महत्व केवळ यंथकारांपुरंत नसून आमदवा^१ सर्व चक्रवर्तींचे स्वरूप त्यामुळे घ्यक होत आहे. हें नवोन मत आहे. ज्ञानेश्वरादि प्राचीन यंथकारांना स्वदेशभक्ति मार्हीत होती कां नाही, स्वदेश-भक्तीचे स्वरूप काय, अर्बाचीन यंथकारांना भगवद्गीर्त्तिंचे निशाण दूर झुगारून यावेसे कां वाटले, भगवद्गीर्त्तिंचे स्वदेशद्वाक्ति यांच्यांत विरोध आहे कीं काय, तात्पर्य, जुन्या बाह्यमयंदिराची अधिकाची देवता भगवद्गीर्त्तिंचे होती व नव्याची अधिकाची देवता स्वदेशभक्ति आहे या सिद्धांतापासून निष्कर्ष काय निघतो, इत्यादि मुद्यांचा विचार करणे अवश्य आहे. यांची नवीं आस्तीं वर उज्जारिलीं आहेत ते सदृहस्थ किंवा त्याच्या भताचे इतर सज्जन यांच्याविषयीं पूर्ण खेह व आदर मनात घाक्गुनच या विषयावर आम्ही आपले विचार स्पष्टपणे प्रगट करणार आहोत. विचार घ्यकीचा नाही, तत्त्वाचा आहे. भगवद्गीर्त्तिंचे स्वदेशप्रीति यांची सांगड आमच्या राष्ट्राने घालून ठेवली आहे, व दोहिंचा विरोध माजवून पूर्वरंगरा विचित्र करणे राष्ट्रहिनाला अपायकारक आहे अंमे आपचे टाप मन आहे; व म्हणून आम्हांने गुरुस्थानांची असलेल्या पूज्य व्यक्तींच्या मतावरही टीका करण्यास आस्ती प्रवृत झाली आहें.

— वर्ष २ अंक १८

लेखांक. २

७. रा. च. देय यांनी मराठी यंथकारांच्या संमेलनात “जुन्या बाह्यमयंदिराची अधिकाची देवता भगवद्गीर्त्तिंचे होती व नव्या बाह्यमयंदिराची अधिकाची देवता स्वदेशभक्ति आहे” असा जो पूर्वपक्ष केला त्याची मांडणी आस्तीं आणील लेखात केली होती. रा. च. देय यांच्या भताला रा. च. जेसी व केसरकिर यांनी जोर दिन्यामुळे व ते मत बहुनेक यंथकार, लेखक व देशभक्त यांना पक्षांत असल्यामुळे हा पूर्वपक्ष मोठा प्रबक्त आहे हें उघड आहे. अस्तीं

वाह्यमंडिरांत “देव, भक्त, आणि नाम। याचा अवेणीसंगम” साला असून नवीनाना देव-धर्म-संसारा मार्ग नको आहे ! राजवाड्यासारखे लेखक त्या मार्गांने जाऊन आही संकुप्तात पडली असे उघड प्रतिपादितात । रा. ब. वेद, जोशी व केसरीकार यांच्यासारखे अधिक समजस लोक जुन्यांना नवीन न देवता आपली अधिष्ठात्री देवताच निराकी आहे असे सांगतात ! नवीनांतही नरम-गरम असा थोडा मतभेद आहेच. एक गोष्ट निर्विदाद आहे की, गेल्या पन्नास वर्षांतील लेखकांनी व देशभक्तांनी भगवद्गीताला गोणत्व आणले आहे. हंगजी विद्येच्या प्रसारावरोबर जुन्या आचारविचारांची ओळख मुजाल्यासुक्ळे देवधर्मसंताविषयी कोठे उघड अनादर व कोठे आदराचा अभाव यापमार्गे विलङ्घ भावना उत्पन्न काल्या आहेत. राष्ट्रीय सभा असो, प्रातिक सभा असो, जिन्हा सभा असो, समेलन असो, सामाजिक परिषद् असो, शिवाजी-उत्सव असो, नाही तर गणेशोत्सव असो-कोणत्याही चक्रवर्णी असोत-मग त्या मवाकाळाच्या असोत वा जहालाच्या असोत; सुधारकाच्या असोत वा उद्धारकाच्या असोत; कोणाच्याही कोणत्याही चक्रवर्णीत ‘भगवंताचे अधिष्ठान’ नाही ! आमच्या सर्व चक्रवर्णींची सर्व काकडी अधिष्ठात्री देवता एकच आहे. भगवंतावाच्यून दुसरी अधिष्ठात्री देवता आमच्या राष्ट्राला माहीत नाही. भगवंतावाच्यून वेदांचे प्रतिशय दुसरे नाही. भगवंतावाच्यून उपनिषदांनी कोणाला गायिले नाही. भगवंतारिकाच्य आमचे प्रवृत्तिपर मध्यही दुसरी देवता मानीत नाहीत. रामायण महाभारतांचेच नव्हे, तर इतर शास्त्रांचेही प्रतिशय एकच आहे. पाणिनीसारखा वेद्याकरणी किंवा भास्कराचार्यासारखा ज्योतिषी सुद्धा आपले अंतिम व्यास-वात्माकिञ्चकापमार्गेच निघेयसाथापि हेच आहे असेच सांगलास. श्रीकृष्णासारस्वता राजकारणी महापुढशास्त्रा अवताराचे अंतिम तरी ‘धर्मसंस्था-पनार्थाव संभवामि सुगे युगे’ हेच आहे. शिवाजी महाराजाच्या चक्रवर्णीचेही अंतिम शास्त्रात् त्वाच्या मुसानून आलेल्या उद्धाराप्रमाणे ‘हिंदुधर्मरक्षणाकारी जाईं कफीरी येतली आहे’ हेच आहे ! ‘देव-धर्म आणि नाम’ ही हिंदू-

राष्ट्राची सोपानपरंपरा आहे. ही ज्ञानेश्वरादिकांपासूनच आली ओहे असें नाही; तर बद्दकालाशासूनच हिंदुराष्ट्राचें अंतिम हेच आहे. आमची अधिकांशी देवता द्यगजे भावंतच आहे. प्रत्येक काळात्रा अधिकांशी देवता निरनिराळो कन्यू लागाउ तर प्रत्येक काळात जुंने राष्ट्र मोडून स्थान्या जागी नवे राष्ट्र आणून बसविल्याशारखे होईल! आलीं आपली परंपरा व्यासवाल्नीकांपर्यंत व जनकदशापर्यंत भिडविठो व आपले राष्ट्र दहा हजार वर्षांचे आहे असे अभिमानानें सोगर्णा, याचे कारण आपले एक विशेषन्व कायम आहे. आमच्या राष्ट्राचें विकालाशाधिन अंतिम एकच आहे. तें आमच्या दोन्होपुढून कधीही ढकती उपयोगी नाही. मुहूर्मानुयायाची व मुसलमानांची प्रचंड लाई आहारा वदेधर्मांचावहन गेली, तशीच सांप्रदयीही विस्तराचीही लाई जाईल. प्रत्येक लाटेचा अवरोध करण्याची ताकद आसांन आहे. आली आपले अधिकांश, आपले अंतिम, आपला खुंडा मात्र बळकट धरला पाहिजे. तो आमच्या हातचा सुटला, कीं आम्ही वाहवलोच म्हणून समजावू. अनुभवानंतर व विचारानंतर:—

आलोळ्य सर्व शास्त्राणि विचार्यैव पुनः पुनः ॥

इदमेकं मुनिपञ्चं ध्येयो नारायणः सदा ॥ १ ॥

असा निःकर्ष आमच्या पूर्वजांनी काढला आहे. पूर्वजांचे विविध घंथ पंचवर्तीच्या रानांत विचारपूर्वक वाचून ने प्रत्ययास आणणाऱ्या समर्थांनीही, ‘यंथ पाहना लक्ष कोणी’ जेंवेनेर्थ भक्ती मोठी’ असेंच सुटलें आहे. महिनस्तोत्रकारांनी—
रुचीनां वैचित्र्याद्गुरुकुटिल—नानापथजुवाम् ।

नृणामेको गम्यस्तमसि पयसामर्णव इव ॥ १ ॥

आहा अस्थंत व्यारफ लिंदून काढला आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीही सद्गुणाचा औंजळीने आपलीं पद्मकुमारीं परमेश्वराच्याच पायावर वाढिलीं आहेत. ते प्रेमभराने. स्फृणततः:—

भरोनि सद्ग्रावाची अंजुळी । बियां वोविया फुले मोकळी ॥
अर्धिली अंत्रियुगुळी । विश्वसृपाच्या ॥ १ ॥

सद्ग्रुहला परमात्मभावानें पूजणाच्या शिवरायानें आपल्या कशार्जित सञ्चाच्या सनदा समर्थाच्या शोकीत घातल्या व समर्थानीं त्या परत शिवग्राहला देऊन हे परमेश्वरांचे राज्य परमेश्वराचा मुनीम या नान्यानें आपले मन 'भगवं' पूजणे न्यूज्जसंकल्प करून चालीव असें सांगितले. या एकाच गोषीवहन या गुरुशिष्यांच्या जोडींचे अंतिम काय होते याची चांगली कल्पना येईल. आमच्या राष्ट्रांचे अधिकान भगवत्यामि हंच होय. प्राचीन काळी हंच अधिकान होते व अर्वाचीन काळीही हंच कायम गाहलं पाहिजे.

c. तर मग असा प्रभ नियतो कीं, 'नव्या वाङ्मयमंदिगची अधिकाशी देवना स्वदेशभाक आहे' या रा. च. वेयांच्या वाक्याचा अर्थ काय? नव्या वाङ्मयमंदिराचा पाया घालगारे पहिले पुरुष हाणजे विष्णुशास्त्री चिपशेणकर हे होत, असें वेयांनी सांगितले आहे. नेव्हां हे मार्दीर केवळ ३०१०० वर्षांचे आहे, असें उपड होते. तिंबेहमालेने लोकांच्या विचारांची दिगा किरविली व स्वाभिमानाची मशाल महाराष्ट्रात पेंडविली ही गोष्ट खरी आहे. 'जहाल पक्षाचा पहिला वीर' विष्णुशास्त्राचे होय ही गोष्ट निर्विवाद आहे. अलीकडील अहुत लेखकांना प्रेरणा शास्त्रीयुवांच्या नेजस्वी लेखापासून मिळाली आहे, व शास्त्रीयुवांनी मोर्डेच राष्ट्रकार्य केले आहे, या गोर्टा कोणासही नाकबूल करता याच्या नाईत. त्यांनी जो एक जोगदार विचार महाराष्ट्रात उत्पन्न केला त्याच्याच नादात आमचे सर्व लोक तळीन होऊन गेले आहेत; पण मार्गे पाहण्याची मात्र कोणासही युद्ध होत नाही. विष्णुशास्त्री व स्वांचे लेल मांविषयी आश्वास पूर्ण अभिमान वाढतो; पण रुणशास्त्री चिपकूणकराता. रुल्या नास्तिकशिरोमणीच्या पोर्टी जन्म मिळाल्यामुळे व आक्रमणात भगवद्गुरुंचे शृद्ध संस्कार उत्पन्न होण्यासारखी परिस्कारिते व पुण्याई नसल्यामुळे विष्णु-

शास्त्राच्या शिक्षणात एक व्यंग हाहिले. अठीकडे जुनी परंपरा बोडल्यामुळे व भर्तशिक्षण घरींही निकत नाहीं व शार्कर्णी निकत नाहीं, अशी सिद्धिं शास्त्रामुळे लोकांत 'भावार्थाचा दुष्काळ' पडला आहे. भगवद्गीतेचे शिक्षण घरीं नाहीं, दारीं नाहीं; परमार्थाची ओळख आचारात नाहीं, विचारात नाहीं; धनांचे स्वरूप काळ आहे याची कथना नाहीं; संनाना पाहण्यासारासी चोकाळ दृष्टि राहिली नाहीं, आनंदध्या, पूजा, आदृपक्ष, जपनं, इत्यादि सत्कर्मांचे वक्तण राहिले नाहीं; यामुळे आमचे लोक पूर्ण नास्तिक बनले नसले तरी अशद्व व आचारविचारहीन झाले आहेत! 'जजा भुदुदि नावडे ! मन धांडे पापाकडे' अशी सिद्धनि आहे. पाश्चात्याच्या संसर्गद्वेषामुळे भगवद्गीतेचे वक्तण भुटले आहे. स्वदेशर्पांतीचे तरी वक्तण विष्णुशास्त्री व ठिक्क या राष्ट्रभक्ताच्या दृढ परिमामामुळे टिकले आहे, हे एकपकारे आमचे सुदेश आहे. पाश्चात्य लोक पूर्णे रजोगुणी आहेत. त्याची विद्या राजस आहे. त्यांच्या संसारीस्वद आनंदीही राजस बनत आहेत. अशी तरी सिद्धनि आहे. त्याचे गुण नेवडे आहीं वेवडे पाहिजेन, पण त्याची 'आमुरी संगसि' आमुस नको, देवी संपत्ति ही आमची परंपरागत इस्टेट आहे. हीस आहीं केंद्राही मुक्ती उपयोगी नाहीं. आमुरी संपत्ति मोह पाडून जाव्यात अडकिणिरी आहे. तीपासून आलीं अलिम राहिले पाहिजे. देवकालवनेमान पाढून 'उचित आणि अवसरंकरूनि प्राप्त' कालेले कर्तव्य कायची तवारी पाहिजे आहे, पण आपल्या राष्ट्रातील सर्व चळवळीचे खोरें जी 'धर्मसंस्थापनेची कीर्ति' ती संभाळण्यासाठी आम्ही मुख्येत; छटले पाहिजे. आमच्या स्वधनांचरणातच राष्ट्रभक्ताचा अंतर्भीव हेतो. आज्ञानीं चारी वर्णाना इहपरलोक साधण्या-सारखा सद्व्योग करणे, क्षत्रियांनी प्रजापालन करणे, वैश्वानीं व्यापार व शेनकी यांची उन्नति करून राष्ट्राची संपत्ति वाढविऱ्ये, व शृङ्गांनी वरील तीनही वर्णांची लेश करणे-तर्वांनी सर्व कर्मे निर्गंहेकारबुद्धीने भगवत्यीत्यर्थ करणे-हा आमचा राष्ट्रीय धर्म आहे, ही आमची स्वदेशभक्ति आहे, ही चुदि आमच्या राष्ट्राची

‘अधिकारी देश’ आहे. आमच्या हरएक चळवळीची नोका अनिवार्य दृष्टि देऊन आमीं हाकारली पाहिजे. इंप्रजी सात्यागासून आमची पूर्वपरंपरा खुदत्यासारसी झाली आहे, हीष महादार्पणी होय.

९. इंप्रजी राज्य आणि इंप्रनी विद्या यांच्यादेगांवें आमचे सुशिक्षित लोक आमच्या खन्या राष्ट्रीयत्वाला पारसे काले आहेत. आमच्या इकडे शाळा, कॉलेजे वर्गे स्थापन दृष्ट्याचा सरकारचा हेतुच आलाला आमच्या पूर्वपरंपरे-पासून नोड्यावा होता. सुप्रसिद्ध मेकालेसाहेब इ. स. १८३५, च्या आपल्या Minute on Education मध्ये खण्णतात:—

“ We must do at present our best to form a class who may be interpreters, between us and the millions we govern, a class of Persons Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, in morals and in intellect ! ” याचा अर्थ अमा आहे. “ ज्या लक्षात्तिथी लोकांवर आलाला राज्य करावयाचे आहे त्याच्यापांचे मध्यस्थाचे काम करणारा— सुगर्जे त्याचे विचार आलाला सोगणारा व आमच्या विचारांचा त्यांच्यामध्ये केलाव करणारा—असा एक (सुशिक्षिताचा) वर्ग आलाला हरप्रथनानें निर्माण करावयाचा आहे ! हे लोक रक्कानें व रंगानें हिंदूच असले पाहिजेत, मात्र त्यांच्या अभिरुची, त्याची मर्ते, त्याची नातिसत्ता, व त्याची बुद्धि ही सर्वस्वी इंप्रजी वक्तव्यार गेली पाहिजे ! ! ” हिंदुस्थानात इंप्रजी विद्येचा केलाव करणाऱ्या मुळ पुरुषाचे हे हेतु किती अंशानें सिद्धीस गेले आहेत हे आज शेकडी उदाहरणे देऊन सहज सिद्ध करितो येणार आहे ! खुद मेकोले साहेब नं १८३६ च्या आकटेवर महिन्यात आपल्या बापास एक साजगी पत्र लिहिले. त्यात त्यानीं लिहिले होतें कां, “ Our English schools are flourishing wonderfully.....The effect of English education on Hindus is prodigious. No Hindu, who has received an

English Education, ever remains sincely attached to his religion. Some contime to profess it as a matter of policy,....." याचे तात्पर्य असें आहे की, " आम्ही स्थापन केलेल्या इंग्रजी शास्त्र जोराने चालल्या आहेत. इंग्रजी शिक्षणाचा हिंदूच्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला आहे. ज्याला इंग्रजी शिक्षण मिळते अशा कोणत्याही हिंदूची आपल्या धर्मावर अंतःकरणपूर्वक श्रद्धा राहत नाही! लोकांचे मन दुखवून नये, सूणन वरपांगी काढी लोक धार्मिकपणाचा आव घालतात इतकेच! " मेकोलेसोहवांनी याच पत्रात पुढे उमेदींने लिहिले आहे की, " इंग्रजी विद्येचा हिंदूस्थानात पूर्ण कॅटाव झाल्यास ३० वर्षांच्या अवधीत शुशिळितांन एकही मनुष्य मूर्नीपूजक राहणार नाही, व धर्मस्वातंत्र्यात हात धातल्याशिवाय हे काम गुपचिपपणार्ने आम्हांस करिता येणार आहे! असें होण्याचा काळ लवकरच येत आहे, त्या कन्पनेंच मला आनेदाच्या गुदगुल्या होत आहेत. " संस्कृत व प्रारुत भाषांच्या ऐवजी डंग्रजी भाषा हिंदूस्थानात सुरु करण्याच्या कारणात मेकोलेसोहवांनी असेही एक कारण दिले होते की, " आमच्या भाषेनील पंथांशी तुलना करण्याच्या किमतीचा—कोणत्याही विषयावरचा—एकही खंड संस्कृत (आणि आरबीही) भाषेत नाही! संस्कृत पंथांची योग्यता ते ज्यावर लिहिले जातात त्या कागदाच्या किमतीइतकीही नाही! " ३० ३०

१० मेकोलेसोहवांशमाणेंच पुष्कक इंग्रजींच मत आहे. आमच्या इंग्रजी विद्येच्या प्रभावानें हिंदू लोक आचारविचारात हिंदूचापेक्षा आंग्लत्व जास्त याळगतात. (They become more English than Hindus) असें ३० स० १८३८ मध्ये सर चार्लेस ट्रॅफ्फेलियन् यांनी सूटले आहे. इंग्रजी विद्येच्या प्रभावानें हिंदू लोकांची आपल्या धर्मावर, आपल्या रीतीभावावर, आपल्या ज्ञानानिक संस्थांवर अश्रद्धा उत्पन्न झावी द्या जसा मेकोलेपभृतीचा उद्देश होता, तसाच इंग्रजी भाषेमुळे हिंदूस्थानातल्या भाषाही नामशेष होऊन सर्व हिंदूस्थान

इंग्रजीमध्ये झारें अशीही त्याची इच्छा होती. प्रो. बुरलसन १० सन १८२६ मध्ये एका मासिक पुस्तकांत लिहिनात—“हिंदुस्थानातील शास्त्रीय व अर्थाचीन सर्व हिंदी भाषांचा नायनाट होऊन त्याची जागा सर्व प्रकारे इंग्रजीने पटकवावी हायगुन कोळीचे जारीने प्रथम चालले आहेत” इ. ह. इंग्रजांच्या शास्त्रे, इंग्रजांच्या नीतीच्या कल्पना, इंग्रजांचा धर्म, इंग्रजांच्या भाषा, इंग्रजांच्या रीतिभावी योंचा हिंदुस्थानभर केलाव होऊन लोकांचे स्वधर्म, स्वभाषा, स्वराज्य इत्यादिकावरचे प्रेम उडून तें मनःपूर्वक कठे ‘इंग्रजनभक्त’ यावेत, असा इंग्रजी मुत्सव्यांनी ८० वर्षांमार्गे डाव टाकला व त्या कामीं त्यास पुऱ्यक क्यश आले, हे प्रत्यक्षावरून कवळुल करणे भाग आहे. इ. सन १८५३ मध्ये सरचार्लस ट्रॅफेलियन हाणाले आहेत:—“बायबल खंड आस्ती सरकारी शाकांतून शिकवीत नाही हे खंड; पण बायबल हा यंथ भेटच्या व इतर टीकासह आस्ती खंड शाकांना जोडून असलेल्या वाचनालयातून ठेवौत असतो! मिशनन्यांच्या प्रयत्नानें जितके लोक खिस्ती होतात, तितकेच हिंदु लोक कांलेज व इतर सरकारी शाका यांच्यातून बाहेर पडलेल्या सुशिक्षिनांनून होतात असा प्रव्यक्ष अनुभव आहे!” त्याच साली सरकारी क्रमिक पुस्तकांत आस्ती बायबल घातले नाही; पण त्याचा समावेश शाकांच्या पुस्तकालयातून केला असून दरोबर्त विद्यार्थ्यांना तें वाचता येते. ” शिवाय सर ट्रॅफेलियन यांनी हाटन्याप्रमाणे “सुप्रसिद्ध इंग्रज यंथका-रीच्या द्वारानें खिस्ती धर्मतत्वांच्या उपदेशाचा केवढा परिणाम हिंदी विद्याधर्यांच्या मनावर झाला आहे, याचा आस्तांदीही अंदाज करवत नाही। सामुद्रें बायबल वाचणे विद्याधर्यांना भाग पडते. मला याटतें की, इंग्रेजीतील कोणत्याही शाकेपेक्षा कलकत्याच्या हिंदु कॉलेजमध्ये बायबलाच्या तत्वांवै सरें ज्ञान अधिक झालेले आहे। ” सर बुरलियम हंटर हे इ. स. १८७३ सालीं हिंदुस्थानसरकारच्या कॉटेंटिसिकसूकडौल डायरेक्टर जनरल होते.

ते म्हणात, “कोणाही तरुण विद्यार्थी—प्रग तो हिंदू असो वा मुसलमान असो—इंप्रजी शांकेशून इंपनी विद्याप्रबोध होऊन आहेर पडला की, तो परंपरागत वाडवाडिलच्या धर्माविषयी पुणे अभद्र होऊनच आहेर पडतो! ” नेह्या ५०।७५ वर्षांत इंप्रजी शिक्षण आमच्या राष्ट्रास जे दिलें जात होतें, तें कोणत्या हेतूने दिले जात होतें हें समजाच्यास एवढे उतारे बस्त आहेत. हिंदू लोकांचा आपल्या धर्मावर, आपल्या चालीरीतीवर, आपल्या संस्थावर, आपल्या पूर्वरंगरेवर अविश्वास उत्पन्न होऊन त्याच्या शीलांत ठिलेपणा—ज्याला Tolerance असे गोडस इंप्रजी नाव देण्याची बहिवाट पडली आहे—यावा अशा तंदूरे इंपनी विद्येचा फेलाव हिंदृश्यानांत करण्यात आला. असे करण्यात मुख्य उद्देश हा दिसतो की, हिंदू लोकांनी आपल्या मानेवर इंप्रजी अंमळाचे जू शरकातुशरके सामिनान वाहवें, व त्यांचा कडवेपणा, तिलटपणा, म्बाभिसार, स्वातंत्र्यप्राप्ति व मर्दपणा हे सहज गुण लयास जाऊन, इंपनी सामाजिक त्यांनी अहोरात्र पोवाडे गात गुलामगिरीचे शिळे व उष्टे तुकडे निंतर लात पडावें!

११. ३० सन १८२५ मध्ये सुंदरी शहरांत जी पहिली इंप्रजी शाळा सरकारने काढली, तिच्यात विद्याभ्यास करून नावालोकिकास चढलेल्या एका प्रग्वात पुरुषाचे (दादोया पांडुंग यांचे) आत्मचरित्र आद्यास सांपडले आहे. प्रथम आपल्या लोकांनाही सरकारच्या हेतूविषयी किंतु वाढत होता, असे त्यांतील पुढील उद्घारावरून वाचकांच्या लक्षात येईल. तो गृहस्थ हुणतो:—“एकदोन वर्षेपर्यंत मुंबईस लोक अशी कल्याना आपल्या मनात करूं लागले की, आमचे मुळास शिकविण्याचे सरकारास इतके काढ अगत्य आहे ! नेह्या या धूर्त इंप्रजी सरकारचा यांत काहींतरी मतलब असावा. आमच्या मुळांस हुशार करून त्यांस पुढे बाटवावें असा सर्वांचा तर्क खांवत होता सधून ते आपलीं मुळे या मोठ्या भांकेत पाठविण्यात मोठा संशय घेत असत !”

ઇમ મીંપવ્યે લોકાંત જો દૂરદરીપણા હોતા તો જાહન ઇંગ્ઝી સાલ્યાબરોબર લોક સરકારચે કેવક ભાઈ બનુન રાહિલે, હેં ગોપાદ્રાવ દેશમુખાંચ્યા લોકહિતબાદી-પદ્ધત પુષ્કળોસ કળણાર આહે.

૧૨. સરકારચ્યા હેતુપ્રમાણે ઇંગ્ઝી વિદેશ્યા માદ્રાપાનાને આમચ્યા લોકાંચી સ્વધર્માદિકાવરીલ શદ્ડા ઢાસકુન તે સ્વધર્મ, સ્વરાજ્ય, સ્વદેશાતીલ ચાલીરીનિ, ઇન્દ્યાદિકાંચા નિરસ્કાર, ઉપહાસ વ દ્વૈષહી કર્દું લાગલે. સ્વધર્મતિરસ્કતીમુંકે પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, બ્રહ્મોસમાજ, વગેરે સમાજ ઉત્પન્ન શાલે, વ સર્વચચણ સ્વજનનિરસ્કતીચ્યા પિશાચાને ઘેરલે જાહન અદ્ભુનદ્વા બરછું લાગલે. જાતિ-ભેદ, બ્રાહ્મણદ્વૈષ, પુર્ણવિવાહ, શાલવિવાહ, ઇન્યાદિ વિષય ચર્ચેસાંં લોકાપુર્દે ઘેકન જુના સમાજ વ નવા સમાજ યાપ્રમાણે સમાજાચ્યા કુટીસ પારંભ જાલા. ચીસવર્ષેપર્યંત સુધારણેદા કાળ હોતા. સુધારકાની યા કાંઈત જુન્યા સમાજાસ લાથા મારણ્યાંચે કર્મ મોઠ્યા ઉલ્હાસાનેં કેલે. એણ આધાતપ્રથાધાતાચ્યા નિયમપ્રમાણેં યા સુધારકાના લાધા માછન જુનેરણાચ્યા કેવારાનેં વિષ્ણુશાસ્ત્રાંબોદીની સ્વદેશપીતીંચી મશાલ પેટવિલી, તેવ્હાપાસુન મહારાષ્ટ્રાત સુધારકચમુ નિર્વિષ હોકન બસલી. શાસ્ત્રાંબોદીના સ્વદેશમકીંચી પ્રેરણા શાલી વ ત્યાંની સમાજાંચે તોડ પથિસેકદુન પુર્વેકડે બઢાવિલે. શાસ્ત્રાંબોદીની નિઃસંશય મોર્ડે રાષ્ટ્રકાર્ય કેલે; એણ ત્યાંનાહી સ્વધર્મશદ્દોચે બાલકકૃ મિલાલે નશ્ચને. ત્યાંચે બડીલ છણજે કેવક નાસ્તિકશિરોમણી હેતે. રૂણાશાસ્ત્રાંચી વિદ્વત્તા વ રસિકતા વિષ્ણુશાસ્ત્રાંત ઉત્તરલી, શિવાય ઇંગ્ઝી વાદ્યમય વ મુલ્યનઃ ઇનિહાસવાદ્યમય, સ્વદેશી વાદ્યમયબરોબરચ શાસ્ત્રાંબોદીની વાચલ્યામુંકે ઇનિહાસવાચનામુંકે ત્યાંચ્યા ટિકાણી સ્વદેશપીતિ ઉત્પન્ન શાલી, તિલા કર્તવ્યાંચી જોડ મિલાલ્યામુંકે ન્યુસ્કૂલ, કેસરી, ચિત્રશાલા વગેરે સંસ્થા વ આગારકર, નામજોશી, ટિકક વગેરે હોતકરૂ તરળ ત્યાંની હાતીં ધારિલે. શાસ્ત્રાંબોદી અકાલીં વારલ્યામુંકે આમચ્યા દેશાંચી ભરંકર હાનિ શાલી આહે. શાસ્ત્રાંબોદીં કામ ટિકાણીં ૨૫ વર્ષે ઉત્તમ પ્રકારે કેલે આહે

व गेल्या होन वर्षात सर्व हिंदुस्थानची जागृति होकर लालशालपालादि देश-वरींच्या सास्यानें स्वदेशभक्तीची प्रचंड लाट हिंदुस्थानभर पसरले आहे. बाबीस वर्षीच्या काप्रेसच्या कामासुर्के, पोटाला चिमटा चमू लागल्यासुर्के, इंग्रजी अमलाची कर्कन-मिटो-मोर्ले-प्रमृति सुलतानांच्या विनयोरणी वर्तनानें ओक्स पटू लागल्यासुर्के, व मुख्यतः सर्व जगभर सर्व देशांत एकदम पेटलेल्या स्वराष्ट्रनिष्ठुच्या दणव्यासुर्के, भरतसउरुषी कुंभकर्ण पूरी जागा क्षाला आहे. स्वदेशभक्ति हा आमचा धर्म, आणि स्वदेश हा आमचा देव' हा विपिनचंद्रानें महालेल्या मंत्राचा घरोपर जयघोष होऊं लागला आहे व स्वदेशोन्नीसार्वी धरा-द्वारांचा व सर्वस्वाचा यज्ञ कारण्याची बुद्धितरुग्पिठींत उत्पन्न होत आहे ! हा सर्व प्रकार अत्यंत उत्साहाद्यक आहे. आम्हांला ह्या नव्या कायदेशीर जागृतीविषयीं अत्यंत प्रेम वाढत आहे. गायांत नवीन जोम उत्पन्न होत आहे, तथापि गेल्या ५०।७५ वर्षात स्वधर्मप्रदेशा जोर कमी क्षाला आहे हें चांगले नसून आभव्या चलवलीला भगवंताच्या अविष्टानाचा व स्वधर्मचिरणरूप तपाचा भक्तम पाया मिळाल्याशिवाय त्या कायमच्या फलदूप होण्याचा संभव नाही, असा आमचा ठाम सिद्धांत आहे. शास्त्रीयोवांनी सुधारणाचाईच्या तोंडांत भिरकावल्यापासून ती काहीं काल निचेष्ट पडली होती; पण सध्या जिकडे पहाऱे निकडे तिच्यावर फिदा क्षालेले लोक राष्ट्रीय पक्षाच्याही कंपूत पुळक आढळून येत आहेत ! आमच्या मने ही टिखनि चांगली नाही. सुधारणाशीत आणि धर्मश्रद्धेचा अभाव हे दोन दोष राष्ट्रीय पक्षांतही आढळून येत आहेत. बंगालच्या लोकांनी गोतेचा जयजयकार चाल-किला आहे, व महाराष्ट्रांत टिक्कांनी वेदांगंथ, महाभारत, व गीता यांच्या प्रकाशांत आपले वर्नन टेवलें आहे, ह्या गोष्टी आशादायक आहेत; तथापि सामान्यतः राष्ट्रीय पक्षांतल्या लोकांतही सुधारकांप्रमाणे सामाजिक आणि धार्मिक बाबतींविषयीं उपहास, तिरस्कार किंवा निदान औदासिन्य वसत आहे. ही सरी गोष्ट लगविण्यात अर्थ नाही. राष्ट्रीय पक्षाच्या चक्रवर्णाना धर्मश-

13667 dr. 5.9.67 Re. 1.00
A.M. 2448.

देचा पाया भिक्षालाच पाहिजे, त्या केवळ प्रपंचेकरणीने चालवून उपयोग नाही, सा मुदावर कायतो आमचा कटाक्ष थे हे. गेल्या तीक्ष्ण चाळति वर्षात स्वदेशप्रीतीची ओळख धर्मथद्वेच्या अभावामुळे बुजत आहे. शास्त्रांशोकाच्या वेळेपासून आजपर्यंत चाललेल्या घडवळीना भगवद्गुरुचा पाठिंया भिक्षालेला नाही, स्वदेशभक्तांना भगवंताची ओळख करून येण्याची बुद्धिही शाली नाही, स्पृष्ट अधिष्ठानावहन भगवद्गुरुला शाली ओढून त्या ठिकाणी स्वदेशभक्तीची ते स्थापना करूं पाहन आहेत ! वस्तुतः स्वदेशभक्तीचा अंतर्भौम आमच्या धर्माचरणांनच द्यतो. स्वदेशभक्ति ही गण्डप्रपंचालग्न अवश्य अशी प्रपंचसृष्टीतली अन्युदात्त भावना आहे. सात्विक स्वदेशभक्तीचा अंतर्भौम वर्णाश्रमपद्धतीच्या धर्माचरणात होतो हे आमच्या धर्माचे मनन करणाराच्या लक्षात आळ्यावाचून राहणार नाही.

—वर्ष २ अंक २०

लेखांक ३.

विद्यामृत बहु साहेब देती । स्वस्थ बसू तें पीत ॥ १ ॥

शालाप्रक १८६२ मे.

१३. हिंदुस्थानात इंप्रज सरकाराने ७५।८० वर्षांपूर्वी विद्यासाठें झुढ करून शाळा, कॉलेजे वर्गेरेची गर्दी उसकून दिली, ती कोणत्या उद्देशानें दिली, हे मार्गील लेखांन लॉर्ड मेझॉले, सर चालेस ट्रॅफेलियन, सर केडारिक हॅलिडन, य सर डू. हंटर यांच्या लेखांतील उताऱ्यावहन आहीं स्पष्ट करून दाखविलेले आहे. इंप्रज लोक पहिल्यापासूनच आमच्याशी काय हेतु असलो हे ३०।८० वर्षांनंतर अग्रजांस कळू लागते ! आपस्या हातात सांगडलेला हिंदुस्थान काय-

मत्ता आपल्या पंजासाठी कसा ठेवता येईल या मुख्य विचाराच्या झुकाणूप्रमाणे ते सर्वांशी सर्वकाळ वागन असतात. आपल्या हिताला कसें जपावें ही गोष्ट इंग्रजांपासून जगाने शिकून घ्यावी ! इंग्रज कोणतेही काम केवळ परार्थबुद्धीने करणार नाहीत व स्वहिताला पळभर विसरणार नाहीत अशी आमची समजून आहे. इंग्रजांनी आमच्या देशात गांधोगांव शाळा घातल्या, कॉलेजे खुरू केली, मोठाल्या पगारावर हेडमास्टर-पासून ढायरेक्टरपर्यंत चांगले लोक नेमून शाळासात्याचें जाळे सर्व देशभर टाकले, प्राकृत भाषांत नानाप्रकारच्या विषयांवर यंथ करण्यास उत्तेजन दिले व लेखनवाचनकलेंचे सरोपण केले—हे सर्व त्यांनी केवळ आमच्याच कल्याणासाठी केले अशी आमची आजपर्यंत समजून होती ! इंग्रजांनी खुरू केलेल्या विद्या-विषयक संस्थांपासून आमचे घिलकूल कल्याण झाले नाही. आमचे खूणणे इतकेच आहे की, आम्हांला आमच्या पूर्वपरंपरेपासून व खन्या राष्ट्रीयत्वापासून तोडून टाकण्याच्या उद्देशाते त्यांनी विद्यादान देण्यास मुरुवात केली. मिळविलेले राज्य चिरंतन पचवावें कसें या एका देतूने ब्रेरित होकल इंग्रजस-रकाराते नवीन केली आहेत. विद्यासाते सर्वांत सोंवकें व पवित्र खाते; पण तें मुद्दां राजकीय दृष्टीने त्यांनी अस्तित्वात आणले आहे व राजकीय धोरण-वरच तें चालविषयाचा त्यांचा संकल्प आहे ! आमच्या इलाख्यांत जाह्नवी व सेत्यांची या ढायरेक्टराच्या कारकीर्दीत शिक्षणसाते हे राजकीय स्थात्याच्या तंत्रांने कसें चालविषयात आले याचा लोकांस प्रथमच अनुभव आला. येथील लोकांच्या विचारांमा जो स्वाभाविक ओप पडला होता त्याची दिशा बदलून तो आणणास अनुकूल करून घेतला पाहिजे, अशी कल्याना त्यांच्यातील मुत्सम्याच्या होक्यात प्रथम आली, आणि लागलीच शाळासात्याची स्थापना करण्यात आली ! संपादित राज्य टिकिपिण्याकरिता तटण्डो करणे जरूर होते, व खणून त्यांची शाळा-सात्याची योजना करून लोकांच्या विचारांचा प्रवाह पार बदलून टाकण्याचा

दूरदर्शिणा केला. तसेची मने आपल्या लाड्यांत घेऊन त्यांच्या अडवळीचा ओघ किरविण्यासाठी सरकारने शावाहातें काढले व त्यामुळे त्यांच्या साम्राज्याची बळकटी वाढली असली तरी आमचे राष्ट्र अधिक विस्फोट व दुर्घट कालें व आपला धर्म व पूर्वपरंपरा यांस विसरून गेले एवढाच आमचा मुस्त्य मुद्दा आहे.

१४. सर चार्ल्स ट्रेवेलियन यांनी आपल्या 'एजेंटेक्शन' द्या पुस्तकांन (१८३८) स्पष्ट स्पृहाते आहे:- "मी हिंदुस्थानांतर्या निरनिराक्षया भागात किंत्येक वर्षे काढली आहेत, व मला असें आढळून आले आहे की, आमचे राज्य तुरेंच स्थापित क्षाल्यामुळे व लोकांच्या विचारांचा प्रवाह बदलून टाकण्याचा प्रयत्न न क्षाल्यामुळे लोकांच्या राष्ट्रीय तळ्हा पूर्वीसारख्या कायम राहिल्या आहेत. (The national habits of thinking remained unchanged.) सरदार आणि सामान्य लोक, श्रीमंत आणि गरीब, या सर्वांना आपली राजकीय उन्नती घडवून आणण्याचा पर्वी एकच मार्ग दिसल होता ! स्वराज्य पुन्हा स्थापन क्षाल्यास आपल्यास पूर्वीचे ऐवज्य भोगण्यास सापेळ असें वरच्या लोकांस वाढत होते, व संपत्ति आणि द्रव्य मिळविण्याचे मार्ग आपणांस मोकळे होतील असें क्षाल्याचा लोकांस वाढत होते. इंयांना हिंदुस्थानांतून एकदम हाकून देण्याशिवाय आपली दुःखिती बदलण्यास दुसरा उपाय नाही असें समंजस व सामान्यतः मुस्थित अशा लोकांसही वाढत होते ! यानंतर मी काहीं वर्षे चंगाल्यांत राहिलो आणि येथे जाऊन पांढऱ्यांनी तो काहीं नवीनच विचारांचा उद्भव सुशिक्षित हिंवी लोकांना क्षाला आहे असे मला आढळून आले. (and there I found quite a new set of ideas prevalent among the educated natives !) ज्वूरीमर्यांवरै किंवा माजिस्ट्रेटच्या चंचवर सहभाग्या वरोवर आपल्याला व्यसण्याचा मान करा मिळेल या चिंतेत ते विचारे चूर क्षालेले भला आढळक्ले ! पंजाब आणि नेपाळ येथील राजकारणांची चर्चा करण्याच्यासेवजी

छाण्याची कला आणि बादविवादाचे स्वातंत्र्य योगासून काय कायदे होतात या विषयांवर बादविवादक सभातून वकऱ्यपूर्ण असा इंप्रजी भाषेतून व्याख्यातेन देण्यात ते दंग होऊन गेले आहेत असे मला दिसून आले !! ” आम्ही सर टूऱ्हेलियन यांच्या इंप्रजी वाक्याचिं अक्षरशः मराठी भाषातर वर दिलें आहे. त्याचा सर्व देशाहिनेच्हूनी नित्य विचार करावा. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या राष्ट्रीय शाळा स्थापन करण्याची आवश्यकता कां आहे याचाही येणेकरून जाणत्यांस चांगला उमग पडल्याशिवाय राहणार नाही असे आंहास वागते. वरील उतान्यावरून एका गोषीचा उत्कृष्ट निर्णय होतो. इंप्रजीनी हिंदुस्थानात शाळा आणि कॉलेज स्थापन केली त्याचा हेतु आपल्या ‘अशिक्षित’ बापआजाना ‘पंजाब व नेपाळ येथील राजकीय प्रकारांच्या’ घातुक विचारापासून सोडवावे व अधिक शांतपणाचे व ‘सुधारलेले’ सन्मार्ग त्यांना हागावे’ एवढाच होता ! ‘आपली राजकीय उन्नति घडवून आणण्याचा’ एकच मार्ग त्यांना ज्या अज्ञानामुळे दिसत होता तें अज्ञान पार क्षाऱून टाकण्याचा सरकारांनें निश्चय केला. सर टूऱ्हेलियन साहेबांनी आणसी असे सुटले आहे की, नेटिवांतन्या देशाभिमानी लोकांना योग्य मार्ग दासविणे जहर आहे. शाळा व कॉलेज काढून सर्व शास्त्रे रिकविण्याचा मक्का इंप्रजानी आपणांकडे जसा थेतला तसा देशाभिमान शिकवावयाचाही विषय त्यांनी आपल्याकडे राखून टेवला !

‘१. सर टूऱ्हेलेयन आणसी हाणतात—“ मनुष्यस्वभावात स्वोन्नति करून बेण्याची उन्हकंठा स्वाभाविकच असते प्रथेह मनुष्याची व राष्ट्राची स्वोन्नतीची काही विशिष्ट कल्पना असते, व ती त्या मनुष्याला किंवा राष्ट्राला कधी स्वस्थ वसू देत नाही, तर त्याच्याकडून कांधीं तरी चक्रवर्ती करवीत असते. हिंदी राष्ट्राची ही त्रुती आपणांकडे आपण ओळली काहीं तर ती आपल्या विहऱ्या दिशेने काम करील, आपल्या वष स्वातंत्र्याचे विचार हिंदी लोकांच्या मनात जोंपरवैत घोकत राहील, तोंपरवैत इंप्रजाना हिंदुस्थानाकाहेर

सरीरात डाकून लावणे हाच स्वोजनाचा रामधाण उपाय त्याच्याजवळ राहील. [As long as the natives are left to brood over their former independence, their sole specific for improving their condition is the immediate and total expulsion of the English,] इंग्रजीपुर्वीच्या देशमकाना सांशिवाय दुसरा उपायच माहीत नव्हता. राष्ट्राची गेलेली संपत्ति आणि इथत पुढी परत मिळविण्यास सांशिवाय दुसरे काही मार्ग त्याच्या ध्यानात कर्थीच आले नाहीत. (A native patriot of the old school has no notion of any thing beyond this, his attention has never been called to any other mode of restoring the dignity and prosperity of his country.) हिंदी लोकांच्या राष्ट्रीयवाच्या कन्यनाना नवी व निराची दिशा दाखवून देणे असेल तर युगोपियनांच्या कन्यना ढोक्यात सेळत्या ठेवण्यानेच हें शक्य आहे, अन्यथा नाही ! (It is only by the infusion of European ideas that a new direction can be given to the national views !) यापुढे सर चार्लस ट्रेझेलियन यांनी झटलें आहे की, “ आही काढलेल्या इंग्रजी शांकेत शिकून तयार झालेल्या तस्णीना आपले पूर्वज या जुलुमासाठी वाढले त्या जुलनी राज्यपद्धतीचा व त्या राजवराण्याचा तिटकारा व तिरस्कार बाटतो, आणि इंग्रजांना हिंदुस्थानातून शालवून देण्याचे विचार त्याचे ढोक्यात सेळत नाहीत, तर इंग्रजी राजतसेचे छळ ढोक्यावर काषम राहून काय काय सुधारणा करिता येतील इकडे त्याचे सर्व लक्ष गुरुत्व रहते ! असें झालें सूणजे स्वांतंत्र्याची भवत्वाकाळी व तत्संबंधी विचार सहजच त्याच्या ढोक्यातून पार निघून जातात. अशा विचारानें झोक तयार झाले सूणजे एकदम राज्यकानि होणे अशक्य झोईल, व आमचा हिंदुस्थानाशी जडलेला संबंध विरक्त ठिकेल ! मराटे किंवा मुसलमान यांची जुलनी तका पुण्य

एकदृश्य स्थापित होईल; पण युरोपियन वळणावरचे स्वराज्य मिळवायला त्यांना एक शतकही पुरणार नाहीं ! (A Maratha or a Mahomedan despotism might be reestablished in a month, but a century would scarcely suffice to prepare the people for self Government on the Europeon model !) हिंदी लोक आपल्याविरुद्ध उठणार नाहींत, व राष्ट्राची सर्व शाकि पाश्चात्याचें ज्ञान व पाश्चात्यांच्या संस्कृता उत्तम करून स्वांतत्र सुख मानून त्या सुरुच घेण्यातच निरुपद्रवीरणार्ं सर्व होईल ! (harmlessly employed in naturalising Europeon knowledge and Europeon Institutions !) आमच्या संरक्षणछत्राकाळीच देशाचा उद्धार होईल, अशा समजुंतीर्ं खाशिक्षित लोक आकांक्षाच चिकटीलै—आज ते असे चिकटूं लागले आहेतच—ज्याचे विचार इमंजी वळणावर गेले आहेन त्यांना आम्ही नितके आवश्यक वाढू, तितके दुसऱ्या कांणालाही बाटणार नाहीं ! ”

१५. यावरून किंवी तरी गोर्टीचे खुशासे होतात. आमच्या आचकांनी वरील उतान्याचें नीट मनन करावें, इण्णने इंप्रेजन्या दूरदर्शीपणाची व धूततेची त्याना यथार्थ कल्पना येऊन, किंती बुद्धिवंत व शाहाण्या लोकांशी देवार्ं आपली गांड घालून दिली आहे हे त्यास धरोधर समजेल ! पाठणार्ं वर्षावर्षीच्या हिंदी देशभक्तांना पूर्ण स्वानंत्र्य पाहिजे होतें व आपल्या राष्ट्राचा इजित व संपत्ति (Dignity and prosperity) परत विचाराचा | तुमरा गजमार्ग त्यास माहीत नव्हास ! सामुंद्रें ‘ गण्यं विचाराना नवे वक्ण ’ लावण्यासाठी व ग्रिटिश संरक्षणछत्राकाळी संतुष्ट राहून निरुपद्रवी चकवळी करणारे खुशिक्षित लोक हितुस्थानातल्या लोकांच्या स्वाभाविक महत्वाकांक्षा व विचारपद्धति यापासून तोइब आपल्याला हितावह अशा मागोधर त्यांना ओढून नेण्यासाठी शाळा आणि कोळेजे देशभर पसून इंप्रेजनी केरवणा शिलाकांमें व मुत्सहीपणार्ं विल-

क्षण काति घडवून आणली आहे ! रक्कपाताशिवाय काति बहुधा घडवून येत नाही, पण सरकारानें शिक्षणाच्या दूरानें हिंदी लोकांत ती घडवून आणली ! ग्रिटिंश राज्याची स्थापना करून सरकारानें अशा प्रकारं हिंदी लोकांचे विचार व आचार यांना सर्वस्वी उलट याजूऱ्ये वक्षण लावून दिले. मराठ्यांनी किंवा मुसलमानांनी एका महिन्यात पुढी स्वराज्य स्थापले असते, अशा नाजुक प्रसंगी ‘लोकांनी नष्ट शालेन्या स्वराज्याचा ध्यास घेऊन घर्संग नये’ हाजून त्याच्या विचारांचा पाठ कांडून आपेक्ष्या आर्गेंत नेऊन आपली बागाईत इंग्रजांनी उत्तम प्रकारे केली आहे ! यांत इंग्रजांना दोष देता येंने शक्य नाही. त्यांनी स्वार्थ-साठी जो वर्तनक्रम धरिला तोच त्याच्यासारख्या दुसऱ्या कोणत्याही भूतं लोकांनी धरिला असता. आमच्या लोकांना स्वदेशाभिमानाची ओळख नव्हती, आणि केवळ इंग्रजी विद्येन्या संसर्गानेच आम्ही स्वदेशाभिमानाचा सदृश शिकली, असेही समजजगारे अद्याप कोणी बाबते असतील तर त्यांच्या डोक्यात सर चार्ल्स ट्रॅवेलियन यांचे हे वर नमुद केलेले उद्घार चांगले झणझणित अंजन घालतील अशी आश्चर्यास आशा आहे. आमची तर अशी पक्षी समजूत आहे की, देशाभिमान आशी इंग्रजांपासून शिफती नाही. हा श्रेष्ठ मनोवृत्तीला आम्ही कधीही पारसे नव्हतो ! उलट इंग्रजीपासून देशाभिमानाच्या चुकीच्या आणि भ्रामक कथना मात्र आम्हांत पसरल्या आहेत ! तुकारामासारखे संत हे राष्ट्रीय उन्नतीच्या कार्मी निषपयोगी व पंगु आहेत आणि अलंकडचे लेखक व वके हे देशाभिमानाची पासेले विलायतेहून येंने आणुन लोकांस मोकत वाढीत आहेन, असा जो भ्रम अलंकडे किंवेकोस शाला आहे तो अशापेकीच आहे ! काणेश्वरापासून भोरोपतापर्यंत जे मराठी संत, कवी व धर्मापदेशक शाले त्यांना स्वदेशाभिमानाची ओळख नव्हती आणि राष्ट्रधर्म व राष्ट्रपरंपरा यांना सोडून ज्यांचे वर्तन पदोपदीं होत आहे असे अवाचीन लेखक ‘स्वदेशाभिमाना’ यांची जागृति करीत आहेत हाही भ्रम अशापेकीच आहे ! आष्टेपणा ज्यांचे आचार-विचारात मूर्तिमंत बास करीन होता त्यांना स्वदेशाभिमा यांची ओळख नव्हती

आणि संघेची चार आषमने टाकायची किंवा ईशस्त्रम करण्याची ज्योना थाराथारा बर्णांत आठवण होत नाही, किंवा ईश्वरापुढे घटका दोन घटका असून राशीय संताची वचने संतोषपूर्वक वाचण्याहतका ज्योन्यात ‘भक्तीचा जिज्ञासा’ माही, असे स्वाच्छारशून्य लोक मात्र देशाभिमानाचे पुतळे असा धम इमजी विषेषुक्तेच आमच्या राष्ट्रात उत्पन्न काला आहे. वरील उत्तान्याचा राजकीय दृश्या आहीं विचार करीत नाही; कायद्याने स्थापित कालेल्या इमजी राज्याचे आहीं एकनिष्ठ प्रजाजन आहेत. आमच्या देशाच्या उद्गारासाठीच परमेश्वाने इमजांना आमन्या इकडे पाठविले आहे या सिद्धांतावर के. न्या. रानडधारप्रमाणे आमचाही विश्वास आहे आमची पूर्वपरंपरा व आमच्या राशीचे अंतिम झे ‘देव धर्म आणि नाम’ याचा विवेण्ठांसगम त्याची आमच्या लोकांस कोणत्याही प्रसंगी विस्मृति होऊन नवे एवढीच आमची इच्छा आहे. नवे धर्म व नवी अधिष्ठात्री देवता उपनक कृत्तन पूर्व काळापासून वर्तमानकाळ विलग करू शाहें गेर आहे. शाश्वत धर्म हीच हिंडु राशीचीसवे कालांने अधिष्ठात्री देवता आहे. ‘देव धर्म आणि नाम’ याचा जयजयकार आमच्या राष्ट्रात होवो एवढीच एक नित्य प्रस्त्वना परमेश्वरचरणी कृत्तन आहीं पुरे करिनो.

३ ‘ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार.’

थंडा पंथकारोच्या समेलनांत रा. रा. पोगारकर थी. ए. याचे ‘ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार’ या विषयावर जें व्याख्यान काले त्याचा सारांश पुढे दिला आहे:-

१. मी आज ‘ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार’ या विषयासंबंधाने चार शब्द बोलणार आहे. ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार तीनशे वर्षांमार्गे श्रीएकनाथमहाराजानी केला, तेव्हापासून ज्ञानेश्वरीची प्रसिद्धी शाली व सर्वांचे लक्ष हा अनुपम पंथाकडे वेघले, ज्ञानेश्वरी हा पंथ मगदी भारेत जसा आय सूणने काळाने पहिला आहे, तसाच तो योग्यतेनंदी पहिलाच आहे. काव्यदर्शीने, धर्मपंथ हा दृश्याने, ज्ञानेश्वरी पंथाचे मराठी वाङ्मयांत नेहमी पहिलेच स्थान राहणार आहे. मराठी सारस्वतांत सिहासनावर बसायची योग्यता ज्ञानेश्वरीच्याच आहे. अमृतानुभव हा पंथ सर्वथा स्वतंत्र आहे; पण त्याचा अधिकार सर्वां सिद्धांचाच आहे. ज्ञानेश्वरी ही ‘जाणां नेणा सकळा’ साडी रचलेली असल्यामुळे ‘आचाळ-सुशोध’ शाली आहे. ज्ञानेश्वरीचा जगी जीर्णोद्धार नायांनी केला, तथापि त्याच्या वेळेपासून आजतागांत हा स्थपटीत हतरही पुण्यक लोक गुंतलेले आहेत. आज मुख्य विचार ज्ञानेश्वरीतील ओव्यांची संख्या निश्चित करी करावी हा आहे.

२. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा जन्म शके ११९७ श्रावण रुष्ण ५ सुक्ता नाम संवत्सरी दोन पहर रात्री अपेगावी शाला, व त्याची समाधि शके १२१८ मध्ये कार्तिक यद्य १३ हा दिवशी दोन पहरी शाली. दूषणजे त्याचा अवतार २२ वर्षांचा होता. त्याची जन्मभूमी अपेगाव; ज्ञानेश्वरीची रचना शके १२१२ साली नेवाश्यास शाली, व त्याची समाधि आवंदीस शाली. ही काळगणना अगदी चिन्हूक आहे,

कारण, ती ज्ञानोच्चारायांच्या समकालीन साधुकर्मीच्याच मंथांवरून दिलेली आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी आपल्या बयाच्या १६ व्या वर्षीच ज्ञानेश्वरीची रचना केली ही मोष निर्विवाद आहे. ६९ व्या वर्षीही व्युत्पन्न पांडितांमधी ज्या मंथांचे मर्म कठोणे कठिण आहे, त्या मंथांची रचना ज्यांनी बाळशणीच केली त्यांना जगानें अवतारी का मानू नये ! ज्ञानेश्वरानंतर तीनरो वर्षेपर्यंत महाराष्ट्रभर यवनी अंमलाचा दाढ अंबःकार पसरला होता व आमचे गार्भीय गुण प्रकट होण्यास अवकाश नहता. तथापि ते गुण नाहीते शाळे नम्हते, हें दामाजीपेतांदिकाच्या चरित्रावद्दनही रपै समजणार अहे. राष्ट्रपुण्यावर मृतकका आली होती, पण तो मृत शाळा नम्हता. तीनरो दर्शनितर महाराष्ट्रात पुढीच्या आलें. त्याच्या प्रारंभीच द्याणजे शके १५०६ मध्ये तारणसंवत्सरीं महाराष्ट्राच्या तारणासाठी ‘पांडानरों शुद्ध अवद्द’ असलेला ज्ञानेश्वरीप्रथं नाथांनी पैठणास शुद्ध करून प्रसिद्ध केला. या ज्ञानेश्वरीच्या जीर्णोद्धारानंतर ४० वर्षांनी शिवाजीमहाराजांचा अवतार होऊन महाराष्ट्र त्यांच्याच्या गिरिशिखरावर आखूद शाळा. ज्ञानेश्वरीयथाच्या जीर्णोद्धाराच्या मागोमाग महाराष्ट्रात गतिं सांगणारा योगेवर समर्थसूरांने अवतरला, व ती ही दासओधृषी गीता ऐकणारा धनुर्धर ही शिवाजीद्वापाने अवतरला.

३. शके १५०६ मध्ये ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार जसा एकनाथांनी केला तसा तो करणारे इतर पुरुषही महाराष्ट्रात त्याच वेळी शाळे होते, असें मला उपलब्ध शाळेच्या शके १५३२ मध्यच्या एका जुन्या मंथावरून सिद्ध होते. त्या मंथाची हकीगत व रचना पाहिज्यावर ज्ञानेश्वरीनिंदा ओळ्यांची परिणामाकरणाचा प्रथम आपणापुढे येतो. नगर जिल्हात राहणारा भास्कर हा रपुनाथाचा शिष्य होता, व त्यांने गुरुज्ञेने ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार करण्याचा खटाटोप काशीहेत्रीं राहून शके १५३२ मध्ये केला. भास्कराचे गुरु श्रीरघुनाथ हे ज्ञानेश्वरानंतर होऊन गेलेल्या बडवाळसिद्ध सा पुरुषाच्या संप्रदायांतले पुरुष होते. भास्कर हा नार्थीचा समकालीन होता असे शणावयास हरकत नाही. कारण, त्यांने हा खटाटोप

नाथानंतर २६ वर्षांनीच केला. नाथाचा शोध भास्करास होता की नाही हे सम-
जत नाही, तथापि नाथाची माहिती त्यास असली तरी नाथांनी झानेश्वरीच्या
प्रती विळवून त्याच्यावरून शुद्ध प्रत तयार केली आहे, ही गोष्ट त्यास कडली
होती असें दिसत नाही. दुर्देवांने मला भास्करानें शुद्ध केलेली झानेश्वरीची
प्रत मिळाली नाही; तथापि त्यांने आपल्या प्रतीला २०० ओव्हाची जी
पुरवणी किंवा पुस्ती जोडली आहे ती मिळाली आहे व तीवरून बन्याच
गोरींचा उलगडा होतो. झानेश्वरावढूल मार्गे जो भारद्वाज व
भिंगारकरबोवा हांच्यांत वाद झाला, त्या वादांत भारद्वाजांच्या मलांचे
भिंगारकरबुवांनी उत्तम लंडण केलेच आहे, व त्याच्याच विचारसरणीला
परिपोषक असाच हा भास्कराचा पुरवणीरूप यंथ आहे. हांत महत्वाची
एक गोष्ट आहे. शके १५३२ मध्ये एसा भास्कराने 'झानेश्वरीचा जीर्णे-
द्वार' केढा—हेच नाव त्यांने आपल्या यंथास व खटपटांस दिले आहे—त्या
जीर्णे-द्वारांत त्यांने दहा सहज ओव्ह्या झानेश्वरीत आहेत असें
स्फटले आहे. १०५५ ओव्ह्या ढळून गेल्या आहेत व मी त्या शोधून
जेयल्या तेथेथे घसविल्या आहेत असें भास्कर हणतो! यावरून त्याच्या
पूर्वील झानेश्वरीच्या प्रतींत १९९५ हणते 'पांच कमी नक्क हजार
ओव्ह्या' होत्या असें स्पष्ट दिसते.

४. झानेश्वरीनीली ओव्ही—संख्या निश्चित झाली पाहिजे, पण ती
आजवर झाली नाही असें मला वाटते. माझा अल्पप्रथम तरी निर्णयात्मक
नाही. (१) भारद्वाजाने शके १६७५ मधील झानेश्वरीन 'नवसहस्र नव
ओव्ही' आहे असें स्फटले आहे. (२) कुळ्यांनी छापलेल्या झानेश्वरीत
व आजकाल महाराष्ट्रात जुन्या सूणून सर्पडणाऱ्या हस्तलिखित प्रतींत
१०३७ ओव्ह्या आहेत. (३) समर्थांचे समकालीन चिठ्ठनस्वामी यांनी
आपल्या भक्तकामामृतसारात 'नवसहस्र पञ्चास ओव्ही'. गोतार्थ झानेश्वरी
असें स्फटले आहे. (४) भी तुकारामशिल्प निश्चोबा यांनी वर्णिलेल्या

ज्ञानेश्वरचिंतांत 'नेवाश्यासी केला भगवद्गीता अर्थे । दहा सहस्र यंथ पूर्ण ज्ञाला,' असें म्हटले आहे. (१) राजवाडे जुनी ज्ञानेश्वरी छापित आहेत. ती मुकुंदग-ज्ञाने लिहिलेली असून ज्ञानेश्वरानंतर लवकरच लिहिली असावी, असे राजवाड्याचे मत आहे. तो यंथ पुढे आन्याशिवाय त्याविष्यां निश्चित असे कोहीच सांगवत नाही; तथापि त्या प्रतीत पावणेनक हजार ओऱ्या असून बाकीच्या क्षेपक असून मार्गे घुसडून्या गेल्या आहेत असे त्याचे मत आहे. (२) भिंगारकाचुवारीनीं ३८ ज्ञानेश्वरीच्या पोऱ्या जमविल्या असून एक शुद्ध प्रत छापण्यासाठी त्यांनीही तयार केली आहे. पण अशाप ओवीसंख्या मोजली नाही असे त्यांनी मला काळच सागितले. (३) त्या सर्वे पोऱ्या-शिवाय मला मिळालेल्या पोर्योत ह्यग्ने भास्कराने शके १५३२ मध्ये केलेल्या ज्ञानेश्वरी-जीणीद्वाराच्या प्रयत्नांत भास्कराच्या शोधाप्रमाणे मूळ ज्ञानेश्वरींन दहाहजार पञ्चास ओऱ्या असून लेखकप्रमादामुळे एक हजार पंचावन ओऱ्या ढक्कल्या होत्या; ह्याणे दशासहस्र पंचास ओऱ्यांची ज्ञानेश्वरी सरी असे भास्कराचे सांगणे आहे; यांत कोणती मंडव्या निश्चयाने खरी हें आज सांगतां येणे कठिण आहे. मी निगनिरांकी मने महागट्टीयांपुढे मांडली आहेत. सरी संख्या निश्चित होण्याच्या प्रयत्नास मदत मिळावी एवढाच माझा हेतु आहे. हा मनाचा किंवा आपडाचा प्रभ नाही; खरे बाहेर यांवे हा सर्वाचाच हेतु आहे. सत्यनीर्णयाची शुद्धभावना पोर्यी ठेवूनच अशा प्रकारचे उद्योग सर्वांनी निरहंकागाने केले पाहिजेत. कोणत्याही मताचा अभिनिवेश नको.

५. भास्कराच्या हा ४०० ओऱ्यांच्या ज्ञानेश्वरीला पुरवणीस्वरूप शेवटी जोडू-लेल्या यथांत काय आहे ते आपण आता पाहूं या. हा ओऱ्या प्रेमक असून शोधक मनुष्यानें व परंपरागत गुरुभक्तानें लिहिलेल्या आहेत. 'तुल्षी ज्ञानेश्वरी ऐकली, आता माझी प्रार्थना एका असे ह्याणताना भास्कर ह्याणतोः—

जी तुल्षी उदारपणे । ज्ञानदेवाचे बोलणे ।
परिसिरे श्रवणे । आद्यतवरी ॥ ४ ॥

जी हा तुमचा पुरुषार्थु | देखोनिया अतिसमर्थु |
 मजही उपजला स्वार्थु | प्रार्थवया ॥ १ ॥
 जी शणाल ज्ञानदेव थोर | तूं काई येक रंक किंकर |
 तरीयेदर्थी जोडुनि कर | विणवीत असें ॥ २ ॥
 तरी मेरुते घाली पोटी | आणि परमाणु परता लोटी |
 जी हे कांही गोठी, समुद्र करी ? ॥ ३ ॥
 गंगेसी पोटी घालणे | ओहळाशी परते दबडणे |
 हे आहे काय करणे | सागरासी जी ? ॥ ४ ॥

गीतेची महती वासाणिताना भास्कर हृषणतो:—

कवणी येकासी श्रद्धा मनी | जे गतिनिरोपण आयेकावे कानी।
 हे वार्ता आइकोनी | यमधर्म दचकला ॥ १ ॥

गीताश्वरणाची सद्गुद्दी प्रसादाच्या मनात उद्घवली की ही वातां यांचे
 गोक्षेयासारखी यमधर्माच्या दरवारात जाऊन आदव्वते व यमाच्या अधिकारी-
 मंडळाची घाथरगुडी उडून जाने ! गीता व ज्ञानेचरी यांच्यर्थी भास्करांने
 मनोहर रुपक केले आहे. गीताप्रासादाचे ७०० संभ असून १ धूतरात्रांने
 आणला, १ दुर्योधनाने राज्यमदाच्या मोहने 'काळापाणण' असे आणले, १२
 संजयाने तयार केले, ८४ अर्जुनाने सत्यमुणाचा पर्वत कोडून घडविले,
 बाकी ५८४ संभ उपनिषदाचा गिरि कोडून कर्म, ज्ञान व उपासना हा तीन
 सार्णीनून सूत्रधार व मुक्तपणी जो शक्तिरूप त्याने निर्माण केले व याप्रमाणे
 गीताशास्त्राची उभारणी शाळी ! निश्चल बहुविदेश्या हा ७०० श्लोकद्वय
 दिव्य त्वंशाकडे 'जंब जंब पाहिजे | तंब तंब अवघे स्वसरूप देलिजे' इतके
 ते निर्वक आहेत ! भास्कर हृषणतो, हा गीतारूप भव्य प्रासादात प्रवेश मात्र

पूर्वी व्युत्पन्न पांडिताचाच होत असे; राजसंनिधानी सरस्वतभिकृच वाढ्यांत शिरून योगेश्वर कृष्ण व धनुर्धर पार्थ हा गुरुशिष्यांचे दर्शन घेत; पण जे उत्कंठित 'प्राकृत' दागणारी घेत, त्याना 'अवौधाचे काठीकर' हा० चोपदार मज्जाव कृत्तन हाकळून देत असत. ज्याना पदङ्गान नाही, विभाकि कळत नाही, व जे व्याख्यान जाणत नाहीत अशांना—पंडित अमृताचे डेकर देत असून—'तहान न भागता' दूर परतावे लागे!

हे ज्ञानेश्वरासी कळले । कळोनि स्नेहे उपजले ।
 मग तेणे काय केले । तें अवधारा स्वामी ॥ १४५ ॥
 या प्रासादाचिया महाराजद्वारी । प्राकृत टीकेचा परोपरी ।
 मुक्तिमंडप कुसरी । उभारिला ॥ १४६ ॥
 टी । न करणे हा पहिला । मनी उच्छावो जाल
 हाचे गाडोरा धातला । मंडपासी ॥ १४७ ॥
 स्वदृच्छा उपजली । दया पूर्ण दुनावली ।
 हेचि भूमिका साधिली । माळहसापुरी नेवासा ॥ १४८ ॥
 मग अर्थ बोविवे सुरसु । गुंफिला कृत्तणी सायासु ।
 हे दाहासहस्र पक्कासु । संभ येथे ॥ १४९ ॥

प्राकृतांकरीती दयाकृपणांने ज्ञानेश्वरांनी गीताप्रासादापुढे आपल्या टीकेचा मुक्तिमंडप उभारला! या मंडपात शिरख्यास सर्वांना अधिकार आहे,
 कोणासच मज्जाव नाही.

या मंडपाचे चौहूकडे । सदा दारवठे उघडे ।
 येथे काठीबर देवहडे । नाही पदवी मक्कीचे ॥ १५० ॥

हा मुक्तिमंडप प्राकृत । शणोनि सदासर्वकाळ मुक्त ।
या देवदर्शने समस्त । मुक्तिभुक्ति पावती ॥ १६५ ॥

संहतगीता योङ्दितापुरतीव होतीः—

तैसी नव्हे प्राकृतगंगा । हे उपेगासी आली जगा ।

सर्वथा लागवेगा । भलतयासी ॥ १६६ ॥

ज्ञाणोनि ज्ञानदेव भला । हा कालियुगी भगवरथु जाला ।

येणे उपकारू केला । समस्तासी ॥ १६७ ॥

याचें स्पृशीकरण नको आहे. सर्व अर्थ उघडच आहे.

६. ज्ञानेश्वरच्चया मूळ ओव्या १००५० अग्रन त्यातील काहीं डकल्या व पोथ्या
अशुद्ध सांपडू लागत्या, वाचीं कारणे भास्कर सांगतो, ती मननाही आहेतः—

आतां असो हे जयालागीं । ज्ञानदेवो अनतरले कलियुगी

तें कार्य संपादुनि वेगीं । आळंदिसी समाधि घेतली ॥ १८६ ॥

त्या बोला तनिशें अठरा । वरुचे जालीं अवधारा !

ज्ञाणोनि मुक्तिमंडपु पुरा । वोरंगला ॥ १९० ॥

या टीकामंडपाचे रक्षपाळ । आसलगायाचे सकळ ।

येहीं अशुद्धा प्रती करूनि केवळ । विध्वंसिला ॥ १९१ ॥

अर्थवेळीं डळालिया । मात्रका निघोनि गेलिया

बोविया अशुद्ध जालिया । लेखकयोगे ॥ १९२ ॥

प्रती जालिया बहुतीं । जेहीं लीढिलें बाळमसी ।

त्यांचीया आश्या युक्ती । ज्ञाणोनि अर्थ ढांसळला ॥ १९३ ॥

एक सहस्र पंचावन । वोविया संभ पूर्व ।

ढळोनि गेले निःसमि । तेणे अर्थमंडप विष्वंसिला ॥२३५॥

“आळंदीस ज्ञानेश्वराना समाधि घेऊन आज (शके १५३२ साली) खरोबर ३१० वर्षे शाली; यामुळे मूळ प्रतीत कार घोटाळे होऊन १०५५ ओव्याच गळून गेल्या ” असे भास्कर हृणतो. याची कारणे त्याने दिली आहेत ती— (१) अशुद्ध प्रति व अशुद्ध ओव्या लेखकांच्या प्रमादाने पसरल्या [२] लिहिण्यात अथवेली ढकलल्या व मात्राकाने निघोन गेले, अशी आहेत. ज्ञानेश्वरीत कोणी ओव्या मागून घुसडून दिल्या व त्यामुळे क्षेपक ओव्या त्यात शिरल्या असे भास्कर हृणत नाही. मूळ अंधाविषयींच्या पूज्यभावामुळे त्यात भाविक लोक पदरच्या ओव्या कदून घालीत नाहीत. एकनाथांनी छुट्टी ज्ञानेश्वरीच्या प्रती भिक्षविल्या; पण ‘ पाठातरी शुद्ध अशुद्ध ’ ज्या हात्या होत्या तेवेच्याच ओव्या त्यांनी शुद्ध कदून नवीन प्रत तयार केली. त्यांनीच झटले आहे—

ज्ञानेश्वरीपाठी । जो वोवी करील मराठी ।

तेणे अमृताचे ताठी । जाण नरोटी ठेविली ॥ १ ॥

या ओर्लीत ‘ पाठी ’ याचा अर्थ ‘ नंतर ’ असा कोणी करितात; पण तो चुकीचा आहे. तसा अर्थ घेतल्यास ज्ञानेश्वरीनंतरच्या ओव्यीचदू पंथाना ‘ नरोटी ’ झाटल्याचा दोष नाथावर येईल व स्वतः पाऊण लाल ओव्या रचणाच्या नाथावर तसा दोष येऊं देणे युक नाही. ‘ पाठी ’ याचा अर्थ ‘ पाठात ’ असाऱ्या पाहिजे. ज्ञानेश्वरीच्या पाठात पदरच्या ओव्या कोणी घालूं नयेत असा नाथांनी निर्बंध कदून ठेवला आहे. नाथोव्या अशा चारथमकी व चारचरणी ज्या फोचसहा ओव्या ज्ञानेश्वरीत आढळतात, त्या सर्वांशी नाथोच्या नसाच्यात. काचामाचा किंवा एकादा जारण डळलेला नेवडा नाथांनी शुद्ध कदून घासलेल्या असाचा. नाथोच्यांनेही भास्करानेही केले आहे, तो हृणतो;—

जे अवधे शब्दरत्नांचे । पूर्ण अर्थ प्रकाशाचे ।

आणुनि वैसवीले नेमाचे । जेशील तेथे ॥ २६७ ॥

ते मतिवळे कळासिले । ठाईचे ठाई वैसवीले ।

ते अति अपूर्व शोभले । पूर्वचनेसारखे ॥ २६८ ॥

ज्ञानेश्वरीच्या भूळ ओष्ठाच्या शोधनार्थ महाराष्ट्रीयांची प्रवृत्ति व्हाची व सत्यशोधनार्थ ते यन्त्र करूळ लागावेत एवढीच माझी इच्छा आहे. भूळ ज्ञानेश्वरांति किंती ओच्या होत्या, नाथांनी केलेल्या परंतीं किंती होत्या, दीड हजार अडेया क्षेपक सूर्णन त्यांत घुसडल्या गेल्या आहेत का कमी ज्ञात्या आहेत याचा निकाल अद्याप होणें आहे.

७. ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार ज्ञात्यास आमच्या राष्ट्राचाही जीर्णोद्धार हेण्यास अवकाश लागणार नाही. ज्ञानेश्वरी न्हणजे आचार्यांच्या अद्वैतमत्ताचे प्रतिपादन करून लोकस्थितीच्या मानानं भक्तिरथाचा उदय करणारा महाप्राप्तादिक पंथ होय. भागवतधर्माचा किंवा महाराष्ट्रीव संस्कृतीचा तो पाया होय. गीतार्थ ज्ञानेश्वरांति का उपड ज्ञालेला अन्यत्र नाही. गीताध्वर्णाने पार्थोचे क्रैच्य व मोह नष्ट ज्ञाले व युद्धार्थ खत्तनिश्चय होऊन तो पुढे आला. 'मामनुस्मर युद्धच' या गीतारहस्याप्रमाणे वागायला जो तयार होईल त्याला 'राष्ट्राचा अस्युदय व मोक्ष या दोषाचीही समिह शालनी येहेल. ज्ञानेश्वरीच्या जीर्णोद्धाराचे काळ करणाऱ्याच्या अंगीं एकलाधारी योग्यता पाहिजे. राजवाहाड्याच्या ठिकाऱ्या खकिप्रेम नाही, ज्ञानेश्वरीने महाराष्ट्र बुडाला, चंगू लाला, संत निष्पत्तेगी आहेत, ही चिलक्षण मर्ते त्वारीं कारकार प्रतिष्ठादिली आहेत. मास्ता नतानं असा मनुष्य ज्ञानेश्वरीच्या जीर्णोद्धारांचे जरूर काढ करण्यास असाव आहे! राजवाहाड्याची शोषकबुद्धि पाहिजे आहे, एव काळ-निर्जय दगेंत्या अर्हाचीन पद्धतीच्या दोषाचा वाचुनवस्तव्यानांदा कास्ता उपरोक्त नाही. त्वारीच्या ठिकाऱ्या भक्तिमात्र, यज्ञ, ज्ञान, पूर्वपरंपराप्रेम, हेच

गुण वाढले पाहिजेत. संतांची समाजावर विलक्षण छाप आहे. पैठण, पंडरपूर सारख्या क्षेत्रान मराठी भंधाचें रहस्य जाणणारे व अनुभवी अद्याप आहेत. त्यांच्या मार्गानें प्रेसांने जायला लागा, भक्तभाव बाढवा, त्याशिवाय राष्ट्रोद्धार होणार नाही. गीतोपदेशानें पार्थ्य युद्धाष नवार शाळा, ज्ञानेश्वरीच्या जीरों-झारानंतर ५० वर्षांत समर्थ-शिवाजी ही जोडी उत्पन्न कराली. आज बंगाल्यात ही जी झ्योत पेटली आहे ती गीनेच्या उपदेशाच्या जीरोंझाराचा परिणाम आहे. अंतरंग व बहिरंग अशा दोन्ही दृष्टीने ज्ञानेश्वरीचा जीरोंझार महाराष्ट्रात शाळा, त्यातील भावगर्भ लोकांच्या मनात ठसून भक्तिवैराग्यादि गुणांचा उदय झाला, तर बंगाल्यात एकाशानें उत्पन्न कालेली ज्योत सहस्रपटीने वाढून हिंदुस्थानभर पसरेल व मग भारतीयांच्या पराक्रमाने सारे जग दुमदुमून राहील !

—बर्ष २ अंक १८

४ मूर्तिपूजा.

लेखांक १

अवर्धे ब्रह्मरूप रिता नाहीं ठाव ।
प्रतिमा तो देव कैसा नव्हे ? ॥ १ ॥

श्री तुकाराम.

१. आपण महाराष्ट्रीय लोक किंचदूना सारे हिंदू लोक मूर्तिपूजक आहोत. आमच्या शास्त्रांनी व रुदीनें भगवदुपासनेची पहिली पायरी ह्याणन मूर्तिपूजा स्वीकाराची आहे. मुतलमान य वित्ती लोक मूर्तिपूजक नाहीत असे सृष्टिता, पण आपणांस त्यांच्याशीं कर्तव्य नसून आपल्या धर्मात मूर्तिपूजा कां प्रतिपादिली आहे याचाच विचार करावयाचा आहे. मूर्तिपूजेची यथासोग व यथाशास्त्र प्रक्रिया कोणास पाहवयाची असेल तर त्यांने श्रीमद्भगवताच्या एकदश स्कंधातील सत्ताविसावा अध्याय नाथाच्या टीकेसह पाहावा. भगवताच्या पूजेची अधिष्ठानें किती आहेत; प्रतिमा किती प्रकारच्या आहेत, पूजेस प्रारंभ कसा करायचा; पायाच्याचमनादि विधी कसे करायचे; आवाहन, आसन, खान, अलंकार, नेवेय वर्गे कसे करायचे, न्यास ह्याणने काय, वर्गेसंबंधांने तर्थे उत्कृष्ट विवेचन केलेले सांखडेल. आज आद्याम श्रीमूर्तिपूजेचे रहिस्य काय आहे एवढेच पाहावयाचे आहे. खिस्ती लोक शुधारलेले आहेत ह्याणन सांगतान, त्याची शुधारणा व त्याचे राज्य याचा नूतं आमच्या देशाशीं संबंध जहून आल्यामुळे त्यांना ज्या गोषी प्रिय आहेत त्या आमच्यातल्या कित्येक लोकांस रित वारावर्तीत लागल्या, व त्यांच्या अनुकरणेच्छेने उत्पन्न हातेल्या प्रार्थनासमाझ, आर्यसमाझ, वर्गे संस्थांनी त्याची नक्कल करून त्यांनी अनादर केलेल्या आमच्यातल्या चांगल्या गोरीही चिढकाढन टाकल्या, खिस्ती लोक जातिभेदाला हासतान इण्णन त्यांनीही जातिनेशाळे तुच्छ मानाव या प्रारंभ केला; खिस्ती लोक मूर्ति-

पूर्वेला तुच्छ मानतात, स्पृष्टन यांनीही मूर्तिपूजेची निंदा करायला आरंभ केला; खिल्ही लोक दर रविवारी चर्चमध्ये जाऊन निरुणनिराकाराची प्रार्थना करितात, स्पृष्टन यांनीही प्रार्थनामंदिरे स्थापिलीं! तात्पर्य काय की, राज्यकर्त्याच्या रीति उचलायचे या नव्या लोकांना जबर व्यसन लागले. सारासारविचाराने व आपलेणाच्या बुद्धीने आपल्या समाजाकडे पाहण्याची बुद्धि नष्ट क्षत्यामुळे या प्रपत्ययनेयबुद्धि पंडितांनी इतर पुण्यक चांगल्या गोषीभाणे मूर्तिपूजेची हिळणा करण्यास झुरुवात केली. हे जे त्यांनी ३०।५० वर्षांपूर्वीं धार्मिक व सामाजिक पातक केले त्याचा परिणाम आमच्या समाजास भोगावा लागत आहे. नवीन शिकलेल्या लोकांकीं वर निर्दिष्ट केलेल्या संस्थाचे समासद जरी घेडे असले, तरी बहुतेक शिकलेल्या लोकांच्या मनोतोल अद्भा पार उडून गेली आहे! सहजगत्या वाटेने जाताना रामाचे, मारुतीचे, विष्णुचे किंवा महादेवाचे देकळ पाहिले की, पट्टदिशीं मान खालीं लवायची व नमस्कार करून पुढे पाऊल टाकायची बुद्धि अलीकडच्या लोकांत बुडाली आहे. गणेशोत्तम शेंकडे ठिकाणी चालू शाले आहेत. गणपतीची मूर्ति स्थापन करून पुढे ध्याल्यानादि प्रकार होतात; पण तेचेही मूर्ति पाहताच लघून देवताबुद्धीने नमस्कार करणे हे अलीकडचे सुशिक्षित लोक विसरत चालले आहेत. निर्णयाची उपासना दुर्घट आहे स्पृष्टन व मगुणाच्या ठिकाणी अभद्रा शाली स्पृष्टन नवा समाज अद्भूताहित शाला आहे! ज्या समाजाची धर्मभद्रा उडून जाते, न्या समाजाची कोठेही तरी अद्भा स्पृष्टन जडत नाहीं व त्यांन यास डामडोल व उपचार बांधेच बंड माजते. धर्मबंधने विनालित होऊन राष्ट्र स्वयाच्या पंथाला जाणे परकृत अंमलाशालीं जितके बुकर आहे तिनके स्वराज्यछाशालीं तें बुकर नाहीं. ‘शाळे तें होकनि नेले, आता तरी आहणीं आपलोला शाहें करावे’ असे समर्थाच्या शब्दांनी आहू आमच्या देशबांधवांस सांगलीं.

३. मूर्तिपूजक लोक सर्व देशात आहेत, किंवडूना सर्व लोक मूर्तिपूजक आहेत! मूर्तीची पूजा न करणारा मनुष्य अभुवनात सापहार नाही, असे

आम्ही सह विधान करितो ! आही देवताच्या भूर्ति पुढे स्थापून त्याची आनंदिलेपनादि शंघास्त्रादि सामग्रीसह विशेष पक्ष्यांनें पूजा करितो. निराकार व निर्गुण परमेश्वरांचे व्यान डोके मिट्रून करिता घेते ते आहास नीट समजत नाहीं ! तो जर निराकारच आहे तर त्यांचे व्यान कोणत्या रूपांने करायचे ! घरें, तो निराकार आहे असें जे हृष्णतात तेच असें हृष्णानेंचे तो साकार आहे असें कबूल करितात ! ‘परमेश्वर निराकार आहे,’ तर डोके मिट्रा-हृष्णीच त्याच्या निराकारत्वाची जी कल्पना किंवा भावना ढोळ्यांपुढे घेने तीच त्याची भूर्ति होत नाहीं काय ! ‘मी जेवताना घोडत नाहीं’ असें जेवताना सांगणारा मनुष्य जसा मोरी राहूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणे परमेश्वरांचे व्यान करण्यास सरसावणारा मनुष्य ‘ईश्वर निराकार आहे’ असें सांगण्यास जरी प्रवृत्त शाला तरी असें सांगण्यांतच त्यांने ‘ईश्वर साकार आहे’ हे कबूल केले असें सिद्ध होते ! एकदा एका गुरुपार्ही रामा व गोविंदा हे दोन शिष्य ब्रह्मविद्या शिकण्यास राहिले होते. दोघेही काळातरांने रुतविद्य शाले. एण दोघांच्या मनोबृत्तीचा ओष पाहून त्यांचे ईश्वरप्राप्तीचे दोन भिन्न मार्ग गुरुंने सांगितले. रुतविद्य शाल्यावर दोघांचा एक दिवस बाद चालला. रामा म्हणाला, ‘मला ईश्वरांचे स्वरूप काय आहे ते समजाले,’ गोविंदांच्याला, ‘ईश्वर अगम्य व अर्थित आहे व त्यांचे स्वरूप कठोरं आम्हास शक्य नाहीं; असा माझा तर निश्चय शाला आहे.’ या मुद्यावर दोघांचांचे सप सदा अंगी उडाली. रामा व गोविंदा शादविदादाच्या भरात आले, इसक्यात तुक्यांची खारी लेचे याच शाली. तुक्यांनी उभय पक्षांचे न्यूने रेकून घेतले व ते इसले ! शिष्यांचे वकल्कार बाटला असौ पाहून ते न्यूनले, ‘तुम्ही यश्वी नाहीं याडता, पण तुम्हींने वस्तुतः पाहूना मुर्दीच मानवेह नाहीं. असौ पाहू, रामाला ईश्वरांचे स्वरूप कठले याहे, व गोविंदालाई कठले आहे, म्हण मानवेह कोटी राहिला ! गोविंदा न्यूनतो झीं, ईश्वर अगम्य व अर्थित झीं. ठोक आहे, ईश्वर अगम्य व अर्थित आहे हे तरी खाला कठले जालेता ! ईश्वरस्वरूप

झुजविला कळणे शक्य नाही हे तरी त्याला कळले आहे ना ! ईश्वरसदृ-
पाददूल त्याचा काही तरी निर्णय आहा आहेना ! जर असा काही निर्णय
रामाप्रभाणे गोविदाचाही काला आहे, तर दोघाच्याही मतात भेद कोठे राहिला !
दोघाच्या मतात भेद नाही, फक्क शब्दांत भेद आहे ! ' ईश्वर साकारही आहे
व निराकारही आहे, व जीवाचे उभयपाशी तादात्म्य आहे. पण हे उमजत
नाही, ते उमजण्याची योग्यता जीवात याची म्हणून धर्माची जद्धी आहे.
साक्षात् श्रुतीनीही ईश्वर साकार आहे व निराकारही आहे असे सांगितले आहे.
हे दर्शकार जेवढे विश्व आहे हे ईश्वराचे सगुण रूप आहे. सगुण हे निर्गु-
णाकडे जाण्याचे द्वार आहे. 'क्वेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासकचेतसाम् ' या श्लोकात
भगवंतीनी निर्गुणोपासना अव्यंत कठिण आहे, म्हणून सांगितले आहे. सिद्धानाच ती
साक्ष्य आहे सगुणोपासना माझ सर्वसाक्ष्य आहे. श्रुति सगुण स्वरूपाबदूल सांगते :-
यस्यामिरास्यं द्यौ मूर्धा स्वं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।

सूर्यथक्षुर्दिशःश्रोत्रं तस्मै लोकत्मने नमः ॥ १ ॥

त्याचप्रमाणे:-

धां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति । खं वै नाभि च द्रवसूर्यौ च नेत्रै ।
दिशःश्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च । सोचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रेता ॥ २ ॥
संपूर्ज ब्रह्मांडे परमात्म्याचे सगुण रूप आहे. सर्वाशाने त्याला यापण्याचे.
आपल्याला सामर्थ्य नाही, म्हणून एकाशाने आपण त्याला धाहतो, वै म्हणूनच
कुकोवा इप्पलात की, अवरे ब्रह्मरूप आहे, त्यावाचून योटमर जाग्र रिकाही
नाही, तो सर्व व्यापून दशागुडे उरला आहे; त्यावाचून जर कोठेही रिता कुल
नाही, तर आहीं आपल्या चित्रहेत्यवंसाठी, भक्तिकाळांसाठी व आत्मनिषेद्दन
रूप भक्तिपूजासाठी एक हातमर उंचीची प्रकिळा पुढे ठेविली तर ती बेवरूप
नाही असे कसे इप्पला येहील ! या अद्देश्य शब्द आहे, परमात्मा जसा सगुण
आहे तसा निरुपदी काहे, श्रुतिशब्दः—

अपाणिपादो जवनो गृहीता । पश्यत्तचक्षुः स शृणोत्पर्कर्णः ॥
स वेति वेदं न च तस्यास्ति वेता । तं प्राहुरग्रचं पुरुषं महान्तम्

—भेता० ३। ११॥

परमात्मा सगुण आहे तसा निर्गुणही आहे हे सोनितले. याचा विशेष
विचार पुढील लेखात करूँ—

लेखांक. २.

नको ब्रह्मशान आत्मास्थितिभाव ।
मी भक्त तूं देव ऐसे करी ॥ १ ॥

—श्रीनुकाराम.

३ ईश्वराची सगुण व निर्गुण ही दोन्ही स्वद्वये आहेत, हे श्रुतिवाक्याधारे
दास्तृत दिलें, आता सगुणोपासना व निर्गुणोपासना याचहूल धोर्दीशी
चव्हां करावयाची आहे. दिनुमात्राच्या हाणीनासीं लिळलेलीं व हिंदुपर्वतीचीं
जीं तीन प्रधान अंगे—कर्म, ज्ञान व उपासना—त्यापैकीं उपासनेस केवळ
आधारभूत असलेली जी मूर्निपूजा तिचा उडायोह केळ्यानें धर्मबुद्धीच्या
ज्ञोपासनेस विसिट बळण लागेल अशा हेतुनें आव्हां हा विषय अर्थेत
बेतला आहे. वर्णाच्या अंतरंगातले विषय लिहिण्याचे नव्हत व वर्तमान-
प्रांत लिहिण्याचे तर जास नव्हत. धड्हा असेल तर या गोटीचासुन
व्याहृतेताढा परमानंद हेतो त्वा गोष्ठियासुन अमाविकाढा घटमामही
जंतोप द्वेषार नाही. चंद्रमावेमध्ये बुचकुबी वामली हृष्णवे अकम्ळा
व्याहृतम्मातऱ्यी शासके. एकदम भस्म काल्यासारें वाळवे, ए अमाविकाढा
व्याहृतगेचे पाणी विहितीनाल्यांतल्या कारतेचे दिलतो! ‘हंडुकामिरे जळ चो

सेवी इंद्रदासिहि निदीरे' असें आळंदीस जाऊन मध्यमुनभिर इचतात, पुण्यात प्रत्यही गाडणा घोडे उडाविणारे शेकडो ब्राह्मण बंडगाडनमव्ये हवा सायला जातात, पण आळंदीस जाण्याची त्यांना एकदांडी बुद्धि होत नाही! पंढरीस गेल्यावर 'देहमाव हारपला। तुज पाहतां विहुला' अशी तुकोबाची स्थिती होत असे; पण हजारे लाखो पाणाय तेथे जाऊन पाणायच पाहून येतात! धर्म हा भावनेचा विषय आहे. भाव तोच देव, भाव तोच धर्म, भाव तोच मोक्ष. भाव नाही तर धर्म नाही, देव नाही व मोक्षही नाही. भाव हे धमाचे सर्वस्व आहे. भावाला या लोकांच्या आजारात भाव नाही, तो एक यिनमोल पदार्थ आहे. तो उद्याच्यापाशी आहे ते त्रिभुवनांतली संपत्ति तुच्छ लेखतात. भाविकासारखा भाग्यवंत दुसरा कोणीच नाही. भाविकाचे होके जग निराळ्या दृष्टीने पाहतात. भाविकाला सर्वत्र आनंद व प्रेम साठविलेले दिसते. भावाने भाकि फक्ते, भावाने हान मिळते, भावाने धर्मगुद्य कठते, व भावाने पाप जखते. 'जाणे भक्तीचा जिज्ञाला। तोचि दैवाचा पुतळा' असे तुकोबांनी सपिनेतले आहे ते अक्षरशः सर्व आहे. असे. मृत्युपूजे वा, किंवहुना कोणताही धर्मविषय भक्तिभावाचा ओलावा अंतर्यामी असल्याशिवाय वाचकांस उच्चार नाही. लेखकचाचकांनी आपल्या चित्रवृत्ति धर्मरहस्याकडे वलाविल्यापादून अन्योन्याच्या सद्बृत्तीचे योग्य होणार आहे.

४ परमाम्बा संगुणही आहे व निरुणही आहे. अंतवात एक त्वरप को-दाटलेले असंह एकाकारमाने याहून ईच निरुणाची खरी उपासना होण, पण ई ज्ञाचे द्वूतशाल वित्तेष निशाळे आहे त्यालाच साध्य आहे. नुसतें होके मिळू वसल्याने निरुणाची भाकि होत नाही. ईचराहा जीवाची दृष्टा वेळम त्याने जायेहारार्थ वेळेसेही ते अवतार वेतले त्यापेकी एक विशिष्ट वाचकाएची किंवा एकप्राच्या भावाने असें असारीची उपासना करणे ही तपुणाची उपासना होण. दोस्री अंतुष्ठः एकच असेही.

सेथे सगुण आणि निर्गुण । उभयरूपे मीचि जाण ।
 बैसे सुवर्ण आणि कंकण । तैसी अभिज जाण मद्रूपे ॥१॥
 निर्गुणाहूनि सगुण न्यून । झणे तो केवळ मूर्ख जाण ।
 सगुण निर्गुण दोन्ही समान । न्यून पूर्ण असेना ॥ २ ॥
 विषुरले तें तृप होये । यिजले त्यापरीस गोड आहे ।
 निर्गुणापरीस सगुणी पाहे । अति लवलाहे स्वानंदु ॥ ३ ॥
 निर्गुणाचा बोध कठिण । मनबुद्धिवाचे अगम्य जाण ।
 शास्त्रांसी न कळे खूण । वेदी मौन धरियेले ॥ ४ ॥
 वारा उमाणावा वावे । आकाश आकळावे खेवे ।
 भावना भांबावली धावे । काय करावे स्फुरेना ॥ ५ ॥
 तैशी सगुण मूर्ति नव्हे जाण । सुलभ आणि सुलक्षण ।
 देखतां जाय भूकतान । निवताहे मन सप्रेमे ॥ ६ ॥
 जो नित्य शुद्ध सचिदानंद । प्रकृतिहून पर परमानंद ।
 सगुण साजिरा गोविंद । स्वानंदकंद स्वलीला ॥ ७ ॥
 वैर्य वीर्य उदार कीर्ति । गुणगांभीर्य शौर्य स्वयाती ।
 यासी कारण माझी सगुणमूर्ति । जाण निविती उद्धवा ॥ ८ ॥
 माझी मूर्ति देखिल्या पाठी । न लगे योगयाग आटापाटी ।
 न लगे रिघावे गिरीकपाटी । नानासंकटी न पडावे ॥ ९ ॥
 दीपकलिका हाती चढे । तैं घरामीतरी पकाशु सांपडे ।
 माझी मूर्ति जै ध्यानी जडे । तैं चैत्रम्य आतुडे अष्टवेचि ॥ १० ॥

था उपचति उद्धवा तुं देस । सगुण निर्गुण दोन्ही एक !
जाण पां निश्चयो निष्टक । सचिवदानंदमुख समत्वे ॥ ११ ॥

नाथ भाषणत अ. ११.

लेखांक ३.

५. बरीळ उताच्यांत नाथ हृणतातः—“ जसें मुखये आणि कंकण अभिन्न आहेत, तरीं सगुण आणि निर्गुण हीं परमात्म्याचीं उभय दोर्पं अभिन्न आहेत- निर्गुणांतून सगुण न्यून आहे असें हृणणारे केवळ मूर्ते आहेत ! उळट सगु. शाचीय प्रीति जास्त. वितळलेल्या तुपायेक्षा विजयेलेल्या तुपाच्या बढ्या जशा अधिक गोड ठागतात, त्याप्रमाणे निर्गुणायेक्षा सगुणाची गोडी अधिक आहे. मन, वाचा व बुद्धि यांना निर्गुणाचा बोध होत नाही; शाश्वाना—मग तीं शास्त्रे भोतिक असोत वा आधिभौतिक असोत—निर्गुणाची खण कळत नाहीं व वेदाना मुद्दां स्वापुदे झात टेंकावे लागतात ! दोन्ही हाताच्या वारेंत वायूला जसें पकडतां येणे शाव नाहीं, आकाश लेवेत (मिठीत) सांपडणे जसें साध्य नाहीं, त्याप्रमाणे वेदभावाच्या साद्यानें मुद्दां निर्गुण परमात्मा, बुद्धि, वाचा व मन यांना गोचर होणे कदापि शक्य नाहीं ! पण तशी सगुण मूर्तीची गोष नाहीं, ती मुलभ आहे व मुलक्षण आहे. सगुणाचे दरीन होतांच मुक्तदान इरपते व मन प्रेमयुक्त होतें. परमात्मा नित्यशुद्ध याहे, सचिवदानंददूष आहे, सगुण आहे, मनोहर आहे, ईश्वर्याना वेद लायणारा आहे, आनंदाचा कंद आहे, व शीलावतारी आहे. खेडी, वीर्य, ओदार्प, गुणांभी, शौर्य हत्यादि गुणांना तो आधार आहे. तो सगुण व साकार असल्यामुळे हे गुण त्याच्या आशयानें राहतात, व मानवांना त्याच्या सगुण मूर्तीमुळे या गुणांची ओळक्ष होते ! मूर्तीचे दरीन शालवावर योग्याणादिकांची आटाटी करण्याचे, गिरिकंदरे हुडक- रुद्याचे किंवा नाना संकटांन प्रहर्ष्याचे विळळ कारण नाहीं. एक दीर्घ हाती

घेतल्यावर जसा सान्या चरभर प्रकाश पसरतो, त्याप्रमाणे त्याच्या सगुण शूर्णीचे व्याज कठं लागेले हाणजे अवर्हे ब्रह्मसदप होते. याप्रमाणे विश्वर केल्यावर स्पष्ट बोध होतो की, सगुण निर्गुण दोन्ही एक आहेत तथापि सगुणो-पासनेने व्याप्राप्ति होऊन शिवाय शगवंनाच्या गुणाची ओळख होऊन त्याविषयी आभिवार मेम उत्तम्भ होते.

६. हानेश्वरमहाराजांनी या विकाशा निवाहा बाराच्या अस्यायाच्या टीकेले केला आहे. ‘तरी अव्यक्त आणि अव्यक्त। हे तूचि एक निझांत’ असा प्रारंभ कठन ‘अव्यक्ता हि गतिदुःखं’ या चरणाच्या टीकेत आपला अभिप्राय स्पष्ट सांगितला आहे. “बोचन्यानें लोहाचे चणे साळे तर दात पटून तो अव्यर्थ दांतरा मात्र होईल, किंवा समुद्र तरण्याची प्रतिज्ञा कठन समुद्रांब उडी घालणारा बुडून जसा प्राणास मुकेल त्याप्रमाणे देहवत जीवाची अव्यक्ती गति होईल : सर्वेदिव्यांसहित परमेश्वराच्या सगुणमूर्तीच्या तिकाणी प्रेमभावाच्या पाहिभरानें चित अहोरात्र ठेवणारे भक्त धरमात्म्याला, अस्वंत प्रिय आहेत. अमृताच्या सागराचे जे सामर्थ्य तंच अमृतजलहीच्या एका चुर्चिन आहे, किंवा शेरभर सोन्याच्या लगडीला जो कस आहे तोच एक बालभर सोन्यास आहे, त्याप्रमाणे ‘एकदेशिया व्यापका। सरक्ता पाहू’ हाणजे अव्यक्त व व्यक्त किंवा निर्गुण व सगुण यांची योग्यता तुल्य आहे. सगुण व निर्गुण यांची योग्यता जरी सारखी आहे, तरी निर्गुणाची उपासना अस्वंत दुर्घट आहे; निदान अवार्चीन काकच्या खुधारजात्यकांन सांपढलेल्या आहां जीवाना तर सर्वथेव दुरापास्तच आहे. हिमाचलाच्या किल्फी, निरासम व प्रशांत प्रदेशात निरंतर वास करणाऱ्या मुनीश्वराना निर्गुणप्राप्ति सुसाध्य असेल, पण संसाराट्यांत वणवण करीत हिंदूणाच्या व २४ मात्स्यात अनंत वृत्तीच्या तरंगांशी क्षणात राहणाऱ्या आम्हासारस्या संसारी जीवाना तरी तीं अकष्टसाध्य आहे. वेदकाळीही सगुणोपासना होती. वक्ष, दंद, रक्ष, सूर्य वगेरे सर्व एका परमात्म्याच्या व्यक्त सूर्णि आवेत, असाच भावनेने

वेदकाळीं आमचे पूर्वज त्याची उपासना करीत होते. अष्टकातून व्यक्त निवाले आहे व व्यक्तातूनच अष्टकाकडे जायला पाहिजे आहे. आकाशापासून वायु, वायुपासून अग्नि, अग्नीपासून आप, आपापासून पृथ्वी, पृथ्वीपासून औषधी, औषधीपासून संतती, अशी उत्पत्तीशंपरा आपल्या शुतिशास्त्रानीं सागितली आहे. संद्वारपरंपरा उलट कमाने होत जाणार आहे. पृथ्वीचा लय आपात होईल, आपाचा अपीत, अपीचा वायूत, व वायूचा आकाशात. हा जसा उत्पत्तिलयाचा प्रकार क्रमाक्रमाने होतो, त्याचप्रमाणे जे अदृप होते ने दृपास आले आहे, व दृपाच्या एकनिष्ठ चितमानेच अदृपात पुन्हा जाऊन मिसळायचे आहे. सगुणदृप परिच्छिन्न आहे असे बाटते व परिच्छिन्न वस्तूचे ध्यान करून काय होणार असे निर्गुणवादी हृणतील, पण मन, चुह्या, व वाचा याच आपल्या अगोदर परिच्छिन्न आहेन, मग या अपरिच्छिन्न वस्तूचे ध्यान तरी कशा करू थकतील? हृणजे सगुणाचे ध्यान करावे, सगुणाचे गुग नावे, सगुणाच्या लोका वर्णध्यात व ऐकाव्यात, सगुणाशी पूर्ण तादात्म्य पावावे, हृणजे धारणाशक्ति जसमजशी बाढत जाईल तसेतसे अनवैद्य चेतन्य आनुदेक! वकाना तर सगुणप्रेमा अद्भूत असल्या-मुळे निर्गुणाची भीतिच घाट. “आत्मस्थितिभाव, देवा! मला नका हो देक. तुझी देव आवि मी नुमचा भक्त अशीच स्थिति नेहमी राहू या.” असे तुकोया काकुळतीने देवाला माणतात. सर्व भक्त असेरे निर्गुण पदाळों पौहृचतातच, पण सगुणप्रेमा त्याच्या ठिकाणी अलोट असतो.

७ सगुणमूर्तीचा पूजाविधि श्रीनाथमहाराजानीं भागवताच्या निसन्या अ-व्याचात झुरेल सागितला आहे. सगुणोपासना दोन प्रकारची आहे. हे विष्वमं-दिर परमेश्वराची सगुणमूर्तीच आहे. जो हा बास डोलारा उभारला आहे त्या-व्याकडे दृष्ट ठेवून परमात्माची उपासना करावे ह्य सगुणोपासनेचा एक प्रकार, व परमेश्वरावे युग्मयुग्माच्या ठारी जे अवतार घेनले त्याची उपासना हा दुसरा प्रकार..

लोकांक द्व.

८ मरमील लेसंकौत सगुण व निर्जिण याचा निवडा केळा, व 'सगुणो-पात्राच जीवांना कशी इष आहे हे दाखविलें. या लेहात सगुणोपात्रानेचे दोन प्रकार कोणते आहेत तें विशद करून दाखवावयाचे आहे. परमात्माच ऊगळूपानें नटलेला असल्याबुऱ्यं स्था विश्ववेदिरात्रि दिवत लक्ष्मेल्या व अनंत रुद्रांमें प्रतीत होणाऱ्या परमात्माची उचासना करणें हा एक प्रकार; व साधुरुद्या परिक्राणा-साठीं, दुष्टाच्या दिनाशासाठीं व धनाच्या संरक्षणासाठीं भगवतानें नेत्रोबेळी जे अवतार घेतले त्यांपैकी एकाची किंवा अनेकांची परमात्मभाषणे उपरोक्ता करणे हा दुसरा प्रकार. आमच्याकडे दोन्ही प्रकारांनी परमात्म्याची उचासना करण्याचा प्रथात आहे. कोणत्याही रुद्रांनें व पद्मनाथांनी परमेश्वरास घमलें सधावि तो विश्वात्मा अहस्यासुलें 'सर्व देवतमस्कारः केरावे प्रति गच्छति' याचमार्यं त्यालाच ती उपासना पोऱ्होचने.

९ प्रथम सगुणोपात्रानेचा जो पहिला प्रकार सांगितला त्याचा विचार करू. परमात्मा व दृश्य सृष्टि सृष्टजे प्रपञ्च यांमध्ये भिन्नता नाही. हा वाढलेला प्रपञ्च ईश्वराचं अभिव्यक्त स्वरूपाच आहे! प्रपञ्च हा विवरूपाने त्यावर भासत आहे. नाथांनी भागवतात सांगितले आहे:—

जगाचे मूळकारण । अर्गे ईश्वरनि आपण ।

त्वा कारणाहूनि कार्यं भिन । नव्हे जाण सर्वका ॥ १ ॥

हो कां घृताची एके काळी । यिजेनि काळी पुलळी ।

ते घृताहोनि वैगळी । नाही दैखिली प्रत्यक्ष ॥ २ ॥

मुवर्ष्याचे झाळे लेणे । तें जेविं विरवे सोळेश्ये ।

तेविं मृत्युभूते-विश्व-करणे । यज्ञभित्ताते लित्तरह ॥ ३ ॥

मृतिकेंची गोकुळे केली । नेमांगांगांकारे घूरिंची ।

यरी से मृत्तिकाची संचली । लेंवी स्थानी शाली मद्रें ॥ ४ ॥
 जेवी सूक्ष्म बटबीज केवळ । त्वासी भिनस्वा भूमिजळ ।
 बाढोनियां अतिप्रबळ । बृक्ष विश्वाळ आभासे ॥ ५ ॥
 तेर्व नामरूप पुष्प फळ । ते बीजचि आभासे समूळ ।
 तेवी जगदाकारे सकळ । भासे केवळ चिदात्मा ॥ ६ ॥

श्री एकनाथ महाराजांची यापनार्णे या चिचकार्ये उत्तर विवरण (भाग-
 वत अ. १२) कोले आहे. त्यांनी संतु आणि वज्र वाचा पुढे इष्टांत देकळ
 ‘सुतारेगवें वज्र न लिहै. मज वेगळा शपंच नसे’ असे सिद्ध कृष्ण दात्रेयिंडे
 आहे. संतु जय लिहूऱ्य आहे हे पाहर्णे व सर्वकाळ हे देखणेपण कायम ठेवले
 ही संगुणाची उत्तरात्मा करण्याचा पहिला प्रकार होय. जे जे भूत आठवळे
 ते ते अगद्यूप आहे असे नित्य भावांके वाच पाहिजे, हे भावायता टापळे
 क्षमाजे जिकडे जिकडे पाहार्णे निकडे जिकडे भगवद्गुरुपांचून अन्य काई
 दिक्षाशारथ नाही. स्वान द्वेषांकणांच शरीरशुद्धि होते, व वृजालभार पुढे माझूल
 वाचाविनी पूजा करावयास वसण्यापूर्वीचा जो काळ वज्रपरिभान करण्यास
 आतो त्या काळास हीष भावना उत्तम भावी स्फूर्त
 ‘सुरसदृक्’ स्फृण्याचा परिपाठ पडला आहे. ‘सहस्ररीती पुस्तक:
 सहस्राहः सहस्रात् । स भूमि विष्णवो वृत्तात्मनिष्ठुक्षुलम्’
 अस्त्रांत कोऽवावधि वाची झालेन त्याचे असंत भव, असंत दोष, असंत
 अस्तके ही सर्व एका परमात्मार्थाच आहेत. सहस्र शः केवळ इण्ठार वन्दे,
 तर असंत. पुण्याला सहस्र भावं आहेत हः. जेवडे जेवडे झोर्वंत वाची
 आहेत तेवडे तेवडे परमात्माचेच देह आहेत. यासज, झोडज, स्वेच्छ
 व झोडिन या आर वाचिकोटी आहेत. अस वाचिकोटीवीस जेवडी जेवडी
 जेवडी परमात्मार्थाची जेवडे हृत तेवडे परमात्माचे, जेवडे याच तेवडे परम-

त्वाचे, जेवडे होके तेवडे वरमाल्याचे। ही सर्वीच सूर्खी नवी एकाच परमाल्याची कूर्मे आहेत. केवडी व उदात व उद्घात भावना। किंतु दिविच व किंती भेट ! “ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्धाहू राजन्यःकृतः । उद्ग उद्घात यद्येषः पद्मांशा शुद्धेभिजायत्.” चारही बणांचे जीव एकाच परमाल्याचे अवयव आहेत. हे पुलांचे सूक अर्थ मनात आणून सूजणान्याच्चा मनात किंती पवित्र व उदात भावना येतात व सर्व ब्रह्मांड एकाच परमाल्याचे एकदृष्ट आहे अशी एकालंतेची भावना दृढ होऊन किंती उद्घातम आनंदाचा अनुभव वेतो ! ‘जे जे पाहे भूत ! ते ने देसे भगवंत’ असा नाव या प्रकारांने मनात विचत जातो. दुसरे उदाहरण, हेच तत्त्व विवरणासाठी सृष्टीत पवित्र, सुंदर व भेट वस्तु जेवड्या जेवड्या आहेत तेवड्या तेवड्या आमच्या धर्मांने उपासनाई ठरविल्या आहेत. सूर्याची उपासना याच प्रकारची. नवाप्रकारचे वृक्ष, गाई इत्यादि पशु, गरुड इत्यादि पक्षी, नाशी इत्यादि वानर, अनेक प्राणिकोटीनिले अनेक भेट जीव त्याच्या त्याच्याच त्वा त्वा गुणासद पूजाई ठरविले आहेत. या अनेकात एकपक्ष पाहिला यांचे हा या सर्वांच्या पूजेचा हेतु आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या १० व्या अन्याचांत व भाववताराच्या अकराण्या संकल्पाच्या १६ व्या अन्याचांच दिसूतिविस्तारचोग सांगितला आहे त्यांचे तरी रहस्य हेच आहे. तरी अद्वितीयत, नक्षत्रांत, वेदांत, अक्षरांत, इंद्रियांत, पशुंत, भनुभात, वृक्षांत, जलधरांत सर्वज्ञ एक परमात्मा सर्वभूतांच्या हृदयांत वर्जितपाने यात करीत आहे आणि सर्वताशाश्वरित आल्या एकच आहे, अज व अवयव आहे हे प्रथम बुद्धीला कळून नंतर भववत्यक्षादांने नित्य अनुभवाता यांचे असा या उपासनेचा हेतु आहे. समदृष्टि, बूतद्वय, वगेरे सर्व-सळूक या एक शावनेच्या वेषांत आहेत व ‘एकमेवाद्विनीव वृहृष्ण’ या अद्वितीय विद्वांशी नवीनिही या वित्ताच्या द्वैतपर असत. लगुलोपासनेच्यासाठी तेवड्या वाहे ! श्रीमद्भगवद्गीताची एकाल्पत्र दृश्य उपासनेच्या उद्घात आहे.

जीवाने परशत्याकृते ध्यान करती करती भवत्वद्वय स्वेकम जाक्षारे
आहे. द्वैतपणा वेगवल्शभावकांति परमसुखालङ्क कारणीभूत हेतो; हण्डनच
तुकोशा वेगातिशयाच्या आवंदात घेऊन:—

मको व्रशज्ञान आत्मास्थिती भाव । मी भक्त तू देव ऐसे करी ॥ १ ॥
असे मृणतात. या उद्गारावहन तुकोशा द्वैतवादी होने असे काहीं अर्थाचीन
पंडित सृष्टितात. पण ते साक चुकीचे आहे. सगुणभक्ति व अद्वैत तत्त्वज्ञान
यांचा उन्हाण मिळाऱ्या आमच्या धर्माने केला आहे. नित्य द्वैतात राहिल्यास
‘एकी उत्पन्न हींगेच शक्य नाहीं. समर्थ सृष्टितात—

विभक्तपणे राहावें । आणि भक्तचि शणावे ! ।

हें अबधोंचे जाणावे । विलक्षण ! ! ! ॥ १ ॥

तुकोशाचीही सानुभवाचे उदार ‘गोडीपणे जेसा गूढ । तेसा देव जात्या
सकळ’ असेच आहेत.

१० असो. तर विश्वात्मक देवाची प्रतीनि याकी असा सगुणोपासनेचा
हेतु पुहचूक, विभूतिकिसारयोग बैरे प्रकारावहन स्वरूप दिसत आहे. सर्व
विभूतीं भावदृपद्य आहेत, करी पण ध्यानानिहेसाठीं उपस्थकांने पकाच
किंदूचीची सर्वात्मानांने पूजा केली की ती परमात्मालाज पावते
यांत तंशय नाही. सूर्योपसक, गणपत्य, शेष, वैष्णव, कार आणि
पश्च नाईची, बडाची, व नदीची पूजा करण्यारे लोकही ईश्वरचीच पूजा करि-
तात. शूर्तिपुण्यवर करदी नजर ठेवाऱ्ये परधर्मी लोक किंवा आमस्थानिले
सावधाणीष कौरे मुभारक तूक करतात नी येथेच होय. तुकशीची पूजा कर-
तात्या बायकोच्या कंबरेत लाय यद्यव तुक्त उपशूल दाकाशारे काजील मुखा-
(अर्थात् १५)३० दर्शनांने इच्छे यरेच शाले होते । सूर्य चेंडी
तुकशीची पूजा करिते व विला त्यात्यावून समावात यांतीने तह करीतां विचारी ।
असी उत्तेजप्राप्तिक बायकाशारे, खंडिन कार आहेत, कण त्वां वेदीला ‘पूजाता-

गर्वानें इस्तव सांगून शहाय्यी करण्यारे पति भाऊ दुर्मिळ आहेत। शीक्षिक्षाच्या नावानें आपल्ये लोक नुस्ती ओरह करीत अहेत व लोकिकोत त्याचा हांगोरा पिटण्यांत चूर साले आहेत, पण खारी आस्था कोठेंझी दिसत नाही. शीख्या आव्याप्तिक उच्चतीची कळकळ बाकगण्यारे पति विरळ अहेत. खिया तुकडशीची, पूजा करितान, पण तुदस ही ग्राधा म्हणून 'भगवद्गाराधना करणारी देववृत्ति' आहे हे खीला सांगून तिच्या थद्वाभावाला योग्य वक्षण लावणे हे पतीचे काळे नाही काय ! तुकडस काय, वड काय किंवा कोणतीही सूती काय, आपला भाष वाढविण्यांला सात्यभूत होणारी आहे. वटपूर्णिमेला खिया वहाची पूजा करितान त्याचा तरी हेतु काय ! वटवृक्षाशाळीं सावित्रीनें आषन्या पतीला यमाच्या हातून सोडविले हा पवित्र कधेचे खियंना स्मरण घ्यावें, सावित्रीचे ध्यात छागाव व निच्या पानिवृत्त्यधमीची त्यांच्या चिलात्म जोळल घ्यावी हाच हेतु वटपूर्जीचा नाही काय ! बटवृक्ष हे उपलक्षण आहे. सर्व मूर्तीची गोष अशीच आहे. आवाहन, विसर्जन सर्व सृष्ट पदार्थांना आहे. गणपतीच्या मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करायची, ह्याणजे तरी काय ! विसर्जन केळ्हा व कसले ? तुकोवानीं रपट सांगितले आहे की,

शिवपूजा शिवासि पावे | मातिमातीशी सामावे | |

इथ प्रकार सर्व मूर्तीच्या पूजेचा आहे. संघ्याकाळीं दिका लाकसांसरीचे दिव्याला नमस्कार करायची जुनी सझीति होती. इ नमस्कार त्या वाताळीका, तस्मैस्ता, का तेळास्ता ! इ नमस्कार त्या अव्याकृत, अंधकाराला दूर करण्या, पकाश देणान्या व आपले अवकाश चालविणाऱ्या तेजोमय परमात्माहा आहे. मूर्ति हे उपलक्षण आहे. नवासात्मे अवारोनीं देवतांची रक्षाशना कळत व्येष्यांनी वटपूर्णिमेत टेवायची व नंबर उद्घारेन करायचें. आही मूर्तिद्वारे परमात्माची पूजा करिलो. भगवानांकी मूर्ति वाहतोच भाविकाशा देवसाम्हा शृणतो व अवागमाशा कळाका देतो ! सर्वां सांगसातचः—

જगી પાહતાં સર્વહી કોદર્લેસે । અભાગ્યા નરા હઢ પાણ માસે ।

૧૧ સગુણોપાસનેથા તુલાર પકાર હળજે ઈન્દ્રરાચ્છા અવતારાચ્છી ઉપાસના.
હે અવતાર દદ્ધ આહેત, ચૌબીસ આહેત, અનંત આહેત. જગાલ જેણ્ણી જેણ્ણી
અખર્મ હેઠો, તેજ્ઝી તેજ્ઝી ભકરક્ષણાસાર્થી દેવ અવતાર બેઠો વ જગાલા માણ
દાઢ્ઢૂન દેણો. જ્યા જ્યા સંપત્તિદ્વયાયુક રિશ્યુંતિ આહેત ત્યાચ્છા દ્વારે પરમેશ્વરા-
ચી ઉપાસના હોતે. યા વિભૂતિ આજાવર અમિત કાલ્યા આહેત.

આંમીચિયા રોમા કિસ્તી । જયાચિયા તયાસી ન ગણવતી ।

તૈસિયા માન્નિયા વિભૂતિ । અસંસ્થ્ય મજ ॥ જ્ઞાને. ૧૦-૨૧૦.

શ્રીદસ, શ્રીરામ, શ્રીરૂપ, જ્યા જ્યા અવતારાચ્છા ડિકાળ્યી જ્યાચી જ્યાચી
સ્વભાવબળાંનુદ્વષ્પ શર્ડા બસેલ ત્યા ત્યા અવતારાચ્છી અવિશ્વભાવાને ત્યાને
ઉપાસના કરાયી હળજે તી પરમાત્માલા પાવસે. તો શાશ્વતપાક્ષે પાહન નાઈ,
નાવાક્ષે પાહનો.

—સર્વ ૧ અંક ૧૦૧૨૦૧૩૧૧૩૭

९ नारदभक्तिसूत्रे।

तैसे उम्रमत्व तैवि तरे । तैवि सर्वज्ञता सरे ।
जै मनोबुद्धि भरे । मालेनि प्रेमे ॥ ४५५ ॥

—शीक्षणेश्वरी, अ. ३.

१ नारदभक्तिसूत्रे एहा लडानशा बंधात काश सामिळले आहे हे ज्ञान आही आपल्या बाबकांस लोगाचार अहोत. ही सूत्रे अष्टमे ४८ असून यंथ निर्णयागर चापलान्यात एक आप्यास मिळाले इतका तो सकान आहे, सधारण शासेन्द्र भग्नराजांनीः—

विव तरी बचकेविएवदें । परि प्रकाशा त्रिभुवन ओळदें ।
बंधाची व्याप्ति तेणे याडें । अवलोकाची ॥ १ ॥

एहा ओवात ईदल्याप्रमाणे सूर्योर्ध्वं बचकेवदें असूनही त्वाचा प्रकाश जसा त्रिभुवनात पसरतो, त्वाप्रमाणे एहा लडानशा बंधाची व्याप्ति आहे. ही सूत्रे रोज एका उर्ध्व वेळी निव याठाप्रमाणे सूर्याच्युते भनाले आवर्द्द नर पाव घटकेपेशा जास्त वेळ लागणार नाही. एकावें शूष्य वेळन नवारीच गुणगुणत व मनन करीत वकाले तर एकेक दिवलझी पुरकर नाही! दूसरे सूत्राले की तें अल्पाहर वस्थर्थं असते, नारदभक्तिसूत्रे ही अर्थात आहेत. भक्तिशास्त्रे जाकं हार्षिण्यान्या शत्येक भाविकांमे एक 'आणा' वेळन ही भक्तिसूत्रे कंठात आहकवारीत सूर्यजे नवेलागाराकडे तपकर नवाला वेळ एवढेच झार्हून ही शूष्यत कठाळीं दिव्य शूलां

वाचन्य 'भक्ति' ची वाचन्य वेळी आहे:—

सात्त्विकपरमेष्वरा ॥ २ ॥

अपूर्वस्वरूपीय ॥ ३ ॥

‘ आकि ही परमेश्वराचिकवीं असर्वत भेषमहा व अमृतस्वरूपा आहे. ’ या
अमृतस्वरूपी शूलांदार आम्ही भ्रष्ट तें द्याव कळार ! प्रेमाचें कृष शब्दांनी
कोण सार्ग शकेल ! पुढे ५१ या सूजात ‘ अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपं ’
असे स्पष्ट इंटर्लेच आहे. प्रेमाचें स्वरूप सांगता येणार नाही. भक्त व्हावें
अप्य देवसुखं अमृतवावें ! अनुभवावाचून प्रेमसुख जाणता येणार नाही.
प्रेम ही अमृताची धार आहे व हिचा अकिंचेक परमस्त्वावर भक्तजन नित्य
कृतीत असतात. हृदय परमप्रीतीचे नित्य आद्व व्यासर्णे, परमेश्वरप्रेमाचे नित्यंतर
याकारात असलें, ही किंच भक्ताच्या हृदयालाच डाऊक असले ! अकांच्या
हृदयात परमेश्वरावाचून दुसरे काही नसलें, परमेश्वराही भक्तप्रेमाळा भुलून
भक्तांचे हृदय कधीं सोडीत नाहीं. साहार आणि नोडी हास्यांयं त्यांचा
अन्योन्यप्रेमा आहे. देव व भक्त, देवाचे व भक्ताचे हृदय हात भिन्नपणा
असल नाही. नामदेवासारसेपरमभक्तः—

तुझे प्रेम माझे हृदया आवडी । चरण मी व सोडी पांडुरंगा ॥२॥
हंदियाचे व्यापार अवघेचि तोडी । प्रेमरसगोडी देहै मर्मते ॥ ३ ॥
अर्थाचे देवापासी नित्यंतर भागत असतात.

प्रेमसुख देहै भेषसुख देहै । प्रेमेकीण नाहीं समाधान ॥ १ ॥
असा एकनाशासारस्या महाङ्गानी पुरुषाचा अनुभव आहे. परमेश्वराचे
नामसंकीर्तने काहीतो करिता ‘ प्रेमाच्या ’ अवृत्तें रसना औलावली । मनाची
रोडीली दृष्टि पाहै असा तुकारामासारस्या भगवद्गुरुचा उद्गार आहे.
भेषसुख हैच अमृतपान आहे. अमृत महारूप काहीं दृष्ट दृशातारता योग्य
प्रवाही पदार्थ नाही ! अमृत महाजे मोहस; आणि मोह स्वर्णी लक्ष्मी
कंपनागासून व तीं बंधने शुल्क वालांच्या चासलेपासून भुक्तां चित्त
निर्विसत्त य निर्विकल्प राहडी अर्जी राहण् राहण् शिवस्वरूप आहे !
सिद्धप्राप्तासुनेत चित्त बुद्धत्वेते अलांकृतीकृत्या अलांकृत्या व मरुताच्या योद्यात

जीवितान्वें असाधान्या पुरुषसमाजा-धरक असलेहे यश किलांदून आणि विकल
गदून पडके ह चित्र चेतन्यरूप, नाराकम्पक, सालेही मरणाचा धरक
नष्ट होतो. साक्षिदानंदरूप नारायणचार असेहे व्यास ल्यफला की जीवज
आविदार्नदरूप होऊन जातो. यग त्याक्षया दिक्षणी जन्म नाही, मृत्यु
नाही, तो अमृतत्वाप्रत पौचतो—मोक्ष तो हाच. अमरत्व ते हेच. परमेश्वराची
भाकी ही प्रेमरूप आहे व अमृतरूप आहे. अमृतत्वाची जी गोडी, जो
‘आनंद’, जे मुख, ते भगवत्प्रेमात सहजच लाभतो. भगवत्प्रेमानें देहावलेल्या
जीवाला विषयवासना काय करणार ! तृण नाही नेथें दावामि पडला महणजे
जसा अपाय विहून जातो, त्याप्रमाणे भगवत्प्रेमानें रुचलेल्या अकाहुं
विषयवासका लुत्या होऊन पडतान. विषय दुष्क्रियाना निकतन, पश
निर्विपय झालेल्या किवा भगवद्विषय झालेल्या महात्म्यापुढे ते क्षतः तुकडे
होतान ! शुक्राहुं रंभेची माचा चालत्री नाही. व तुकोबाकडे आलेला
पण्यस्तीला ‘जाई वो तू माते न करी सायास ! आम्ही विष्णुदास नहो तेसे’
असें सांगून तुकीबाऱी परत पाठवून दिले ! भगवत्प्रेमानें भगवन्नाम गाण्डी-वाचा
विकाची आधा होऊं शकत नाही. प्रेम अर्नंद व अमृत प्रसाक्षिणीर्णे आहे.
त्याची गोडी चालायला मिळाली महणजे खालचे विषय तुच्छच काढके
पाहिजेत. नारहांनी तिसाया व चवद्या सूर्यात सागितले आहे की,
प्रेमामृताची गोडी विणारा पुरुष सिद्ध होतो, अमृत होतो, तृप्त होतो.
तो अशात बस्तूची बांधा करीत नाही, गतवस्तूचा शोक करीत
नाही, कोणाचा द्वेष करील नाही, कोटीही आसक होत नाही, कसळाही
दृश्यात व तृष्णा त्याला रहात नाही. भक्ति मिळाली कसें इण्णने भाऊ
विकल नाही. मार्गीरी कावणा घडन भक्ति उत्पन्न होत नाही. करण
आविद इत्यगांधी-महारोह करणारी ती आहे (सूत्र ०)। मगवत्ताच्या
विज्ञानी एकविद्या-देवत्यांनी व अनलाहितोक दृष्ट गोटीविषयी सद्गुरुंनि
मुक्तिकांवे, हर्ष कामगांधी असलेहे होतो. (सूत्र १.) वेदाग्रांनन्दा

अनुशा शब्दसारें व वेदशास्त्रिरोपक नोर्थपिरर्फी व पंथाविषयी उद्धारानि
शहिल्कारें एकनिष्ठता बाढ़त जाते, (सूत्र ११). वेदशास्त्राकाला अनुकूल
असे आपले चर्तन ठेवावे व पालांडवताच्या बान्यालाई उमे रहू नवे.
मे जनादि व्यापार शरीर आहे तोपर्यंत जर चुकन नाहीत, तर शास्त्राची
मांडा पाकण्याने काय विष्टते !

३ भक्तीचे लक्षण काय हे शब्दांना साऱ्ह करणे कठिणच आहे. तुकाराम
शहाराज इषणतात :—

प्रेम नये सांगतां बोलतां दावितां । अमुभव चित्ता चित्त जावे ॥ १
सांपहे हा देव भाविकाचे हाती । शाहमे मरती तरी नाही ! ॥ २ ॥
जी जी भक्तीचे लक्षणे लाखाळ ती ती कम्हाच पढतील. नारदांनी इतरांनी दि-
लेली भक्तिलक्षणे प्रथम देऊन चवर्थ स्वतःचे दिले आहे :—

पूजादिष्वनुराग इति पाराक्षर्यः ॥ १६ ॥ कथादिष्विति गर्गः ॥ १७
आत्मरत्वविरोधेनेति शांडिल्यः ॥ १८ ॥ नारदस्तु त दीपितास्तिलाचारत
तद्विस्मरणे परमव्याकुलतेतिच ॥ १९ ॥

“ परनात्म्याच्या पूजादिकांच्या ठिकालीं शीति असणे असे म्याकालांनी भक्तीचे
लक्षण केले आहे. चंगवंताच्या लीलाच्या ग्राहन करणे हे नगानीं भक्तिलक्षण
दिले आहे. स्वसद्दीर्घ रत द्योले असे शांडिलामुनींनी भक्तीचे लक्षण बांधले
आहे. नारदांनी भक्तिलक्षण केले आहे मे तस्वीरमै भगवताला अपेण करणे. त
त्याचे पक्षभर विश्वरुद्ध झालें असती विश्व द्योले असे आहे. ” ही सर्व लक्षणे
दर्तीच भावेन. पूजानुराग, कथानुराग, आत्मानुराग इ भक्तीचे वकार आहेत.
देवदक्षजा भक्ति सर्वोत्तम द्योल. नानांने, वाचेने, देहाने जो जो व्यापार द्योल
असती तो तो नववद्यरेच करणे; नावी नेतो तिकडे पाणी जसे विकटरेच जावे तरे
दुष्टारूप व विकाविष तस्वीरकार नववद्यरेचे चालाडे असल्यानुसारे निष्क्रिय

हुंसार्वे सोसार्वे ही सरी अर्पणमाकि होय। 'अत्तमेपरभी नन ! असे भगवान्मत्ती
भासीत शानितर्लेच आहे. भगवदर्पणबुद्धीने सर्व कर्म करले, व भगवान्तासा एकेवर
न विसर्जे, व विस्मरण होतांच हळहळ वाट्ये, असे भक्तांचे लक्षण नारदांनी
शोधले आहे व त्याला 'ब्रजगोपिकानाम्' (सूत्र २१) असे नंदांकुठाते-
स्था गोपींचे उदाहरण दिले आहे. गोपी भगवान्तर्वि नाशात्मक पदभरही विसरत्वा
आहीत, गोपीना जारिणी शृणुतारे लोक एक उडक गोह विसरतात. जारिणीचे
प्रेम अत्य काळांतच नाश पावते. आपल्या विषयतमाच्या झुकानें आपल झुकी
होणे (तत्खुसखुसित्वम्) असे आलनिरपेक्ष प्रेम गोपींचे होणे, हे जारिणीना
कोटून माहित असणार ! शीरक्षणभेदाने वेळाया शानेल्या गोपी आपल्यांसही
विसरत असत ! देह, धन, झुत, पति, व आपर्ह सर्वस त्वांर्ही भगवान्तास
अर्पण केले होते ! भक्तांत उत्तम अक्ष सूजने गोपीच होत. नारदांनाही अथ
गोपीशिराच्य दुसरे उदाहरण आठवले नाही, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. कवार-
वालदगेशसारम्भ्या भोडमोरुच्या भक्तेश्वरांनी गोपीच्या व्रेतांचे कौतुकय केले
आहे. कारांस कवीरामार्ये एकदा रोकदो भाविक लोक त्याच्या रामनकांची
धन्दाला गात चालले हेते तेव्हा, कवीर परत यकून त्वांना उद्देश्य अंगक रागानें
हाणाढे:—

दोहा.

कवीर कवीर क्यां कहे ? जा बमुनार्हे तीर ! .

एक गोपिके प्रेममे ! वहे गमे कोहि कवीर ! || १ ||.

वाचा अर्थ:—‘कवीर कवीर क्याप खेळल वसाहत ! बमुनेच्या तीरापर जा.
जारे तेहपानो ! शक्त योपीच्या वेळात एक क्षेत्र कवीर बाहून जातील !
असी ही भक्ति कर्म, शान व कोण बाहून करत येत अहि (सूत्र ३५) करण
जी भक्ति हे त्वांचे कड आहे (सूत्र ३६). शान हे भक्तांचे 'कापन आहे असे
सोऽहा आशाचार्थे भते अहि (सूत्र ३८), शान व आके होतीत 'असीच्या-

अय आहे असें काळीचे. मत आहे (सूत्र २५) पण अकि स्वतःच कळालपिणी आहे, हृषजे राजा चांगला आहे असें हृष्णन भाषत नाही, तर सेवा कदल न्याला संतुष्ट करावे लागते किंवा भोज्य पदार्थाच्या हानमध्ये कदल तृप्ति होत नाही, स्वर्णपाकादि कदल सुधा शांत करावी लागते, त्याप्रमाणेच भक्तीची आहे असें नारदांचे संगमें आहे (सूत्रे ३०-३२). इतर सर्व साधनापेक्षा अकि हे ईश्वरप्रासीचे समधन अगदीं झुलभ असून लिच्छापासून तपत्काळे शांति व परमार्बद याची प्राप्ती होते, असें नारदांनी पुढे (सूत्रे ५८-६०) सांगेतलें आहे. ' भक्तिरेव गरीयसी ' (सूत्र ८१) हा हा यंत्रातला मुख्य सिद्धांत आहे व तुकाराममदि भक्तांनीही तोच सांगितला आहे.

२ आता भक्ताचे पोषक व मारक प्रकार कोणकोणते आहेत तें सांगू, पोषक प्रकारांचे महण व मारक प्रकारांचा त्याग करावा हे काळीं सांग-ण्याची जळत नाही. सूत्रे ३५-३२ मध्ये सांगितले आहे की, विषयत्वात् हा. संगत्याग करावा, अव्याहृत हा० निरंतर भनन-नद्यवस्थरण करावे, लोकांत मुद्दी भगवद्गुरुशब्दकीर्तन गर्वे व मुख्यतः महत्कृपा हृष्णजे संत व महानुभाव याचा प्रसाद जोडावा हृष्णजे भक्तांची सिद्धी होते. देव व भक्ते याच्यात भेद-भाव नाही.

तस्मिस्तज्जने भेद्यभावात् ॥ ४१ ॥

महून दुर्लभ, व अमोष असा सत्संग धून, भयद्दकि साध्य करावी. ' नद्येव साध्यतात् नद्येव साध्यतात् ' (सूत्र ४२). संत प्रेमपात्र मिळाल्यावर त्यापासीं आश विकृप उकट कोरितात. (हृत्र ५२).

(अ) दुसंवः तर्वैष स्याज्ञः ॥ ४२ ॥

(आ) ऋषिनास्तिक्षयरेत् न अकर्मियम् ॥ ४३ ॥

(इ) वादो वावर्लभः ॥ ४४ ॥

हा दोन सूत्रांत गोचरत्वा शोहीका त्वाग करावे हे यांनितें आहे. मुहूर-

मौका संग सर्वजा टाकावा, कारण त्वापासुन काम, कौध, मौह, स्नृतिशीर्षी,
बुद्धिमाता व तर्वजाम ही अनधिपरपत निभयार्थे औचकते । (सूत्र ४४) कोवं
कोषादि कुर्याण हे जारी तरेगातारसे लङ्घन असले तरी दुष्टसंगाचा भविभ्यार्थे
संकुटासामर्से दुस्तर होतात. (सूत्र ५१) दुष्टसंगवि वर्ष नये, सर्वं शी, एव
व नास्तिक वाचं गुणवर्णन किंवा परिश्रगायन कर्ते नये व ऐकूंही नये, कारण
त्वापासुन चिताता विशेष होतो, भक्तिशर्थार्थे जाणाच्यार्थे वाक्याशी पूऱ् नये.
वादापासुन विलकून काषड्या नाही. वाद ही अहंकाराची कव्या आहे. उभय
पक्ष अभिभानामुळे हटास पेटात, घर्जीवर बेतान, परस्परावर गालिप्रदान
करितात व भोत्वाचाचक्कीज कसवून आपल्याला अधोगतसि नेत्रम दौचवितात !
समर्थही मनोबोधात हृणतात —

जनी सज्जनी वाद हा वादकावा । पुढे भागुतीं शोक जीवीं धरमवा ।
निजध्यास तो सर्व तूटोनि गेला । चलें अंतरीं शोकसंतप ठेडा ॥ १२ ॥
वादाची प्रीति भगवत्तीतिला अवरोध करणारी आहे मृणून वाकाच्या
फंडात पूऱ् नये. भक्तिभावाचे संगोपन करण्यासाठी —
भक्तिकासाणी मननीयाणि तदुद्घोषकरकर्मणि करणीयाणि ॥ ७६ ॥

स. ज्या शास्त्रातून भक्तीचे उपशादन केले आहे अशा शास्त्राचे मनन करावै,
आणि भक्तिभावाचे उद्घीषन करप्यार्थीं सत्कर्मे आचरावीत. गतिशास्त्रातदि
यंथाचे नित्य परिशीलन ठेवावै व लानदानजपतपूजानुष्ठानादि कर्मे करावीत.
आहिसा; सत्य, शोष, दया, आस्तिक्य आदिकर्म जी सचरिअं आहेत त्याचे
पालन करावै (सूत्र ७८९) राष्ट्रावर आपत्ति कोसळली किंवा लोकावर संकरं
आली तरी लोकव्यवहारगुन्दूप उचित अप्रणि अवज्ञाप्तेचिन्ह कर्मे करावीत पण
भगवद्वेम लङ्घनाच छळू देऊ नये.

लोकहानौ चिता न कार्या निवेदितात्मलोकवेदत्वात् ॥ ११ ॥
लोकांशा नाश होत आहे हे पाहून लेद करीत वसू नये. कारण आपला देह,

तरे. टोक आणि वेद इदां ईश्वराच्या ठारीं समर्पण करणे व भगवस्सदृश होक्तन राहणे हे भक्तांचे अभ्यासाचे आहे. जग परमेश्वरांचे आहे. प्रबोक्त भक्तांची व राष्ट्रांची वरीं कांहळकरीं घटून तो त्यांच्या त्यांच्या इतिहास-नुक्तपत्र कर्वे त्यांना त्यांना देत असलो. इजुनप्रतिपालन व दुष्कृतिनाश हीं ईश्वरांची कांयें ईश्वर करीत असलो. 'साधूंचे तो परिआज करिलो.' तर आपण आधु द्येण्याच्या याप्रवेश लागावै स्वर्वेच आपल्याकडे खेते. आपण भगवज्ञन शाळें इतजे आपर्हं सर्वप्रकारे संगोपन करण्याचे काळ तो करिलो. भक्तीना सर्व आधारांपासून राहणे व दुर्दाना शासन करणे हे भगवंतांचे जर बीद आहे, तर आपण भक्त होऊन परमेश्वराला आवळून आपलेंचे कहन खेणे हे आपल्याकडे च येत नाहीं काय !

स कीर्त्यमानः शीघ्रमेवार्थिर्वति जनुभावयति भक्तान्॥८०॥

'भगवंत इ कीर्तनांने, नामस्मरणांने, भजनांने प्रसन्न होक्तन लक्षककरूप नक्त होतो, व आपल्या भक्तांची सर्व संकटे दूर करून त्यांना श्रेष्ठांदाने सर्वथा शुल्क करिलो.

५. भक्तांचे वाहात्म्य स्थापनाचे जबजलनिर्भय इतजे कुटिल लोकांच्या टोकेला न भिणारे असे जे कुमार, व्यास, शृंक, शाहिन्द्य, गर्ग, विष्णु, कौटिल्य, रोष, उद्धृ, आरणी, चलि, इन्द्रादि, विभीषण इत्यादि अनेक भगवद्ग्रन्थांची वर्णिले आहे; सूक्त नारद इततात कीं इतर कंदात न पहता मुक्त हिष्पाची इच्छा करणाऱ्या सर्वांची ता भक्तीचा आवश्यक करावा इतजे से. कर्व शुल्कांदभत पावतीहः—

सैव ग्राम्य मुमुक्षुभिः ॥ ८१ ॥

६ भाक्तिमीमांसा।

—॥४७॥

विटे ऐसे मुख नवे भक्तरस । पुढताहुदी आस सेवने हैं ॥ १ ॥

—श्रीकृष्णाथः

१ नारहभक्तिवाचाहर आम्ही दोन आठवड्यापुढी एक अपेक्षा लिहिला
होता नो आमच्या वाचकाच्या घ्यानात असेलच. एा विषयाकडे आमच्या
लोकांचे लक्ष जाऱ्ये अवश्य आहे. प्रस्तुताच्या राजकीय क्षोभाच्या धारापुढीच
भडकासारस्या शांत व उदात विषयाकडे देशभक्तांचे लक्ष जिनके वेळेल
तितके हवे आहे. हा विषय सर्व काळाचा व लोकाचा आहे. शोतकाची
भगवद्गीता पाहिने आहे, तशी ती राष्ट्रीय आपलीच्या प्रसरणीही पाहिजे
आहे. मनुष्यदेशांचे सरे सार्थक परमात्मवालीच आहे. परमार्थाळा पाणी
जो विस्मुत आहे तो पश्चून अेह मृणं नये. राजकारण उद्दंड केले, तरी
परमार्थांचून त्यात्या शोभा नाही. कीर्ति विपुल मिळविली तरी इरे-
भक्तिवाचून स्वाधान नाही. आमच्या मुविष्य देशभक्तांचे लक्ष वा मह-
त्वाच्या विषयाकडे जर पूर्णपणे वेळेल व इरेभक्तिचा जिव्हाळा त्याचे ठारी
उत्पन्न होईल तर त्याचे राजकारणी पूर्ण यशस्वी होऊन त्याना इहतोत्ती
स्वराज्य व परलोकी परमानंद प्राप्त होईल. मृणून आमच्या प्रसरणी भक्तीची
मीमांसा करण्याचे आम्ही योजिले आहे.

२ जीवाच्या ' पुनरपि जननं पुनरपि मरणं ' क्या ८४ लक्ष देव्यात
परमात्माविषयीं मुद्देश्याची आस्ता उत्पन्न होणे हा इतकी तुमरी महत्वाची गोष्ट
कोणतीच नाही. • एकमेतत्तद्वितीयं जह । असे ने सरवद्यप त्याची ओळख
पटावला माणांला तीव उलंगेसेने ठाणणे हे परमार्थ होय.

(१) सरीच जन्मा आवे । दास विषुद्धाचे व्यावे ॥ १ ॥

आही तरी आव थोडी । शानदृशे वापुडी ॥ २ ॥

(२) जाणे भक्तीचा जिव्हाळा । तोचि दैवाचा पुतळा ॥१॥
आपणीक नये माझ्या मना । हो कां पाडित शहाणा ॥ २ ॥

तुकोचानीं अशा प्रकारचे उद्भार काढले आहेत ते सर्वथा येण्य आहेत. विठ्ठलाच्या दासपणात ज्या अवृट्ट प्रेमसुखाची प्राप्ति होते, त्याचा अंशांश सुद्धां पृथ्वीवरील सर्व बैपथिक मुखांच्या (१) समुच्चयात नाही. ‘बहुना स्फुक्ताची नोडी ’ शान्यापरच ‘विठ्ठली आवडी’ उत्पन्न होते, हे ज्ञानोचा-गयांचे म्हणणे अक्षरश: करें आहे. भक्तिभावाचा ओलाला हृदयात उत्पन्न शाळा की, मनव्याच्या अंतःखृष्टपौत्र पूर्ण फरक पडतो. तो ‘द्विजनमा’ होनो किंवा त्याचा पुनर्जन्म होतो. पण हा नव्या जन्मात त्याला आईच्या उद्दीपन करावा लागत नाही. तो पूर्वीचा दुःखी, अज्ञ, निराधार क पाणी जीव रहात नाही; प्रतिक्षणी इश्वरीप्रेमाच्या नव्या नव्या अनुभवाचरोवर त्याचे सस्कार निर्विषय क घावन होत जातात; त्याच्या अस्त्याची व्यापकता बाढत जाते; त्याच्या हृदयभूमीवर दैवींसंपत्तीचे गुण उगवतात व त्याचे पूर्ण रूपीवर होत होत तो पशुंचा मनुष्य व मनुष्याचा देव घनत असतो; त्याला कोळेही एकलक्ष्मीडेपणा वाढत नाही, तर आपन्या नित्यसंगतीत व आपन्या पांडीवर आशाली कोणी समर्थ आहे अभी भाषना न्यायात उत्पन्न होऊन त्याची निर्भयता वाढत जाते. सत्प्रसंगुद्द शाळेन्का व निवेलभास्त्रपृष्ठ-शाळेन्का हा भाष्याचेत जीवलाला सर्वस्मकपणाचा भोव घें लागूस अद्भुत आनंदाचा असंद भावारा हा आपन्याच इद्यात आहे हे कळून घेते व त्याच्या अंतर्भूति न्या आनंदात नैहर्षी बुडून जात असस्यामुळे त्याच्या दिष्य ढोक्याला जग आनंदमयच दिसूं लाभते. ‘मग देवे, ऐके, त्याचे आढळे जो जो रस चांसे’ तस तस प्रत्येक शोषीत त्याळा परमात्म्याची सज्जा दिसूं घाणून तोच त्याचा व्यास दुणापत जातो, ही बुद्धी याबळी न्यायजे नको म्हटले नरी देव त्याला सोडाव नाही, किंवृत्तुना ‘भक्त तोचि देव’ ही मुख

नेह उपहकारत वेकं लग्नेव क 'वेद जाग्रे गेला पुर्वे मौनावला' तें गुरु
व्याख्यात्यरी लेक्तें, रोक्तें, फेर होक्तन वस्तें। नाधीच्चा अरीं यारा वर्षे लेवक
द्वेक्तन तें खमुलास्त्रठी धडपडत होते ! हे सर्वे क्रमाक्रमातै अनुभवाता वेत्ते,
पण आपरीं ' भक्तिच्छाया जिव्हाका ' उत्पन्न झाला पाहिजे.

३ कोट्यवधि जीवत भक्त प्रसादाच असतो. दीभिक व परांगी शुद्ध
आहेत, पण ईश्वरी प्रेमाच्या अमृतत नल्पणारा भीन अत्यंत विश्व असतो ।
विषयी जीवाची विषयाच्या डिकाणी जी प्रीति असते तीच प्रीति
निर्विषय प्रभुच्या डिकाणी असर्णे वारे नांव भक्ति ! ' मा प्रेमहृषा
अमृतत्वरूपा च ! ' देवाच्या स्मरणात आनंद व विस्मरणात विवक्तता ज्याला
वाढते तो भक्त. ' तुसा विसर न घ्हाना ' हेचि देवापारीं मनःपूर्वक दान
मास्तो तो भक्त. ' मर्यादे तेषु चाप्यहम् ' [गीता ९-२९] असें भगवत्त
आपल्या भक्ताघटूल स्वतः शृणतात. भगवत भक्ताचा योगक्षेत्र चालवितात.
' तेषामहं समद्वीर्ण मृत्युसप्तरसापराम् ' (गीता १२-१०) हे भगवतांचे
दचन आहे. भगवान घ्यमुखातै सागतात —

मन्मना भव भद्रको मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मांसदैप्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ॥

* विष्णूत रंगलेल्या मनाला विषयपराइमुख कहन परमेश्वराकडे वडवि-
ष्टाचें काम भक्तिभावाच्या योगाने कार लवकर होते. आपण अज्ञानातै
बुडालेले आहेत, व प्रतिशर्षीं विषयाच्या आणीत मुरलेली इडिर्ये आवणाति
स्वस्त्रपत्रामासन दूर नेनात. मन हे विषयविश्वसंबर अदर्शिं भटकणारे एके
मंकड आहे ! तथापि अशा कुसंगतनिं भष्ट शालेत्था मनालाही भजनानदानी
गेडी एकदी लादून दिली की तें मनच प्रभुपारीं मुरहून वसेल. ' मन एवं
मनुष्यांका कारण वैष्णवाक्षयोः ' हा सिद्धीत खारा आहे. मनाला विषयाच्या
व्यसनांकूल शुकीने सोडवून निविषयाती असत न नाश लावून दिलें पाहिजे. हे

महस्कारी भक्तिभावानेच उत्तम होते. मनदृष्टी परमेश्वराकडे उन्मुख करावै सूणजे तें आपन्या ओवीनेच ब्रह्मवंताचा कडा गाठल्याशिवाय राहणार नाही । नवविधा भक्तीच्या नऊ पायन्या घटून गेल्यावर आपणच असंड दृष्टप्रकारपणे, नांदू लागूं, पण मन वश शाल्याशिवाय सर्व कुकट आहे. मनाची लग्नावग मोढली नाही तोपर्यंत उपदेश ठसणार नाही, व विवेकबैराग्यादि गुण अंगीं बाणणार नाहीत. सूणनः—

मन आधी मुऱ्डी, वासनेते दंडी, । विठ्ठल ब्रह्मांडी एक आहे ॥ १ ॥
अशा चंचल मनाला भक्तिप्रेमाची शक्करा चासवून तेथेच त्याला धोपकूल थरिलें सूणजे पुढचे सर्व कार्य होतें गाति व अधोगति दोन्ही देणारे मनच आहे. मनाला जिकल्यावौद्धन देवपण हाती येणार नाही. आसनी, शयनी, दृक्षती, लोकांती, सर्व काळ भगवंताचं नाम गाय्याचा वाचेला व्यासंग लालून भावा सूणजे नामग्रन्थानें व प्रभुध्यानानें मनही वश होते.

तुझे कुशल नाम वा ! हलुहळू मना आकळी ।

दुरत्यय असा महा—खळहि त्यास भी हा कळी ॥

—केकावली ७४

हा सर्व साधकांचा अनुभवच आहे. विषयांपासून, मिथ्या जगापासून परतल्याशिवाय सचिदानन्दप्रभुची प्राप्ति नाही, हे परतणे मनाने मुगड साकृदाशिवाय शक्य नाही व मनाला मुगडायला लावावयाचे सामर्थ्य भगवद्गीर्तिशिवाय कशातही नाही ! भगवद्गीर्तिच्या शुक्षाचा वारा मनाला जसजसा लागल आलो, तसेतसे तें शाल्य्या क्षुद्र विश्यसुखाला कंटाळते, त्याला तुळ्य आनंद ल्याते, व निवात वसून शुद्धचित्तानें अनंत व अपार अशा भक्तिप्रेमानन्दाच्यत महासागरावर तरंगे लागते. मिथ्या जगद्भासापासून परतण्याचे अस्वेत शुलभ साधन हेच होय. मनुष्य सुखासाठी धडपडत असतो, व विषयांच्या द्वारी कुतल्याप्रमाणे रामूळही विषयांच्या हांडातून काही रस गळत नाही हे

जेही त्याला पूर्व सुरुतासे कळते, नेहांच तो तीं विषयाची हांडे चपळांचे निय काम सोडून देतो ! हांडात रस नाही हें मनुष्याला दिसते, पण त्यात रस आहे अशा धोतीने कुंत्रे मिटकया मारमारून तें चपळीत असते ! विषया मनुष्याची अशीच अवस्था आहे. विषयाच्या टिकाणीं सुखधांति आहे तोर्पयत तो विषव सोडणार नाही. विषयाची हांडे चपळता चपळता दान दुखून पहायची वेळ आली ह्याजे तो तीं टाकून देनो, पण त्याला कळते की जे आपणास प्रिय आहे तेंच शेयरकर आहे असे नाही ! उपनिषदाच्या भाषेने सांगायचे ह्याजे जे प्रेयान् आहे में श्रेयान् नाही. मनाला एकीकृत वि. चयांचा वीट येत राहणे व दुसरीकृत शुद्धतर, अनिर्वाच्य व अनुभवेकगम्य अशा दिव्य मुखाचा अनुभव येण जाऱ्या दोन्ही गोष्टी एकदम भगद्वकीच्या योगाने प्राप्त होतात. हा भक्तीच्या एक महादुपयोग व महादुपकार आहे.

५. पण ही भक्ति ओलाच्याची पाहिजे. जिव्हाच्याची पाहिजे. “ माझा ज्ञानाला सप्रेम अनुराग आहे, माझ्या स्वरूपावाचून ज्याच्या युद्धीला दुसरा विषय नाही, माझ्या संकल्पावाचून ज्याचे मन दुसरे काही जाणत नाही, माझ्या प्रेमावाचून ज्याच्या इंद्रियांला दुसरे काही विष नाही, असा जो परम भक्त “ तथाचे आहारा व्यसन ! आमुर्चे तो निजध्यान. ” इतका तो भक्तवत्ताला प्रिय असतो. हानेश्वर महाराज भक्ताची स्थिति वर्णितात.—

(हानेश्वरी अ० ९)

जयांचिये वाचे माझे आलाप ! दृष्टी भोगी माझेचि रूप !

जयांचा मन संकल्प ! माझाचि वाहे || ४४५ ||

माझिया कीर्तिवर्ण ! जयांचे रिते नाही श्रवण !

जयां सर्वींगी भूषण ! माझी सेवा || ४४६ ||

ते अणाही ह्याजतातः—

मम मीनि द्वेषा देसित्वा । जिही कानी महिंचि घेणिला ।
 मीनि मनी भाविला । वानिला वाचा ॥ ३५९ ॥
 सर्वांगीं सर्वांठार्यां । मीनि नमस्कारिला जिही ।
 दानंपुण्यादिकों जे कांहीं । तें माशियांचि मोहरां ॥ ३६० ॥
 जिहीं मातेंचि अध्ययन केले । जे आंतवाहेरि मियांचि धाले ।
 अयांचे जीवित्व जोडले । मजाचिनांगीं ॥ ४६३ ॥

सा अमृतभूर ओव्यांन ज्ञानोद्गारायांनी जसें स्वानुभवानें भक्तवर्णन केले आहे तसें तें दुमरा कोण करूं शकेल ? ‘जे आंतवाहेरि मियांचि धालें’ त्या मद्दत्तांचे पूर्णभाग्य कोण वासाणांल ? उयांना हरिभक्तिचे भूषण, हरिलो-भास्त्रकेच जे लोभी, हरिकामामुऱ्यंच जे सकाम, हरिविस्मरणप्रसंगींच जे सकाध, असे निवृत्याचे भक्त फार फार दुर्मिळ आहेत ! अंतर्गतामूळ हरिप्रेमाची अस्था सूणजे उत्कंठा वाटावयास लागली सूणजे हरिभक्तांच्या माळिकेच्या तळच्या वर्णांत वसावयाचा अधिकार पाप झाला असें समजावें !

६. भक्ति अवणादि नकू प्रकारची आहे कोणी कोणी नीन प्रकारही कल्पितातः । (अ) वाद्यभक्ति, (आ) अनन्यभक्ति, व (६) कात्भक्ति. संसारतापानें तसं होळन हैव्यराळा शरण जाणें, व स्तरगिस्नोच्चांनी त्याची पूजाअचां करणें हें सर्व वाद्यभक्तीन येते. अनन्यभक्ति सूणजे अव्यभिचारिणी भक्ति. एकाच विशिष्ट देवतेला परमात्मा भावून व्याची एकानिष्ठपणानें उपासना करणें ही अनन्यभक्ति होय. (आपल्या इप्रदेवतेत इतर सर्व देवता येत्तून अशी यांत बुद्धि असलेल.) नरहरिसोनार हा शंकराचा अनन्यभक्त, तुकोवा हे विटलाचे अनन्यभक्त व सद्गुरु समर्थ हे राजाचे अनन्यभक्त. परमात्मा एकच आहे व कोणत्याही देवकृची अनन्यसेवा केलीलसी तवे खा ‘ एक अस्तित्वाच ब्रह्माला-च ’ पोंचते. श्रुति सष्ठ सांगते:—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतोत्तरात्मा ।

कर्मध्यक्षः सर्वभूताधिकासः साक्षी चेताः केवलो निरुणन् ॥ १ ॥

आपनच्या लोकात ३३ कोटी देव असले तरी देवदेव एकच आहे. एतमात्रा प्रकृत आहे. यंत्रन्यदेवनाभक्तः । [गता ९ - २३] या श्लोकात किंवा ' सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिवक्षति ' या श्लोकात तरी हेच रहिण्य माणिनले आहे. सगुण उपासनेचा उत्कर्ष स्थापने एकांतभक्तिकी झेच.

गोविदात् जळ मी तेथे कळोळ । असे सर्वशळ देवयसुर्ये ॥ १ ॥
अशा पकारचे एकात्मनेचे उद्घार हे एकात्मकेन्द्रियाचे उद्घार आहेत. ' जाती जातुनि कोठे पाहू । जिकडे पाहू तिकडे देवु । ' अश्वे अवश्या होणे, परमात्माच्या अनन्तत्वविभूत्यादि गृह्णन्तव्यात विश्वकूम जाणे, अंतर्बाह्य अवधा खरे कोंदाटले आहे हा प्रतानि येऊन स्वसुखसुखी होणे ही एकांतभक्तीची लक्षणे होत.

७ संसारातून आपली सोइवण्क व्हावी, भगवंतार्दे आपल्यावर प्रसोदपद द्याकावा अशी खरी तरी आस्था, उत्कंठा, आनुरता पाहिजे. विवेकानंद स्यामी एकदी सूणाले होने कर्त, " अहोतेक सर्व लोक नास्तिकच आहेत ! पाश्चात्य लो. कोन केवळ नडवाई असे नास्तिक अनिशय आहेत, पण मला एकप्रकार्त त्यावद्वारा आनंदव होतो. कारण ने नास्तिक तरी खरे आहेत ! जे आस्थाशून्य अभूत व्याप्तिच्या गपा भाष्य शोकनान व धर्माच्या गोरींदर विनंहवाद कहून निष्कारण रांगे माजविनात, पण धर्मतत्व कहून घेण्याची जे कटपद करत नाहीत व ईश्वरी वेमाचा ओळाचा ज्यांच्या हृदयात लबमाच वसत वाही असा दोनिकारिसहा ते क्षतपटानें वरे ! " सपर्यांनीही सुटले आहे:—

देवस्वांचूनि कांही वाही । येसे बोलती सर्वही ।

परी त्वांची निष्ठा कांही । तैसीच नसे । ॥ १ ॥

जीवनाचांचून मासोकी जशी नक्कलते, अन्नाचांचून प्राण जसा क्रात्तावीस होतो, मानुवियोगीं पोर जसें प्राथरे होते तशी ईश्वरप्राप्तीची कासाविश्वी याहिजे. ईश्वरप्राप्तीच्या अभावीं घरदार, इष्टमित्र, हें सर्व ओऱे बाटले पाहिजे. परमेश्वर हा पिंडोतला व बक्षांडांतला प्राण आहे व त्यावांचून सारे विश्व प्रेतवत् आहे, अशी भावना पाहिजे. नियार्थी परीक्षसाठी रात्रेदिवस जागून जी जिवाची आटापिटी करिनात, कारकून व नौकर लोक यनमानाची तब्येत सांभाळण्या-साठी जसे धडपडतात, खी पतांच्या संतोषासाठी जशी कायावाचाभनोभावे झटत असते, रुपण आपल्या पनाला जसा जपतो, ती आटापिटी, ती धडपड, ती जपणूक जर परमेश्वरविश्वयी आपल्या मनांत उमन्न होईल तर हा सर्व संसार आनंदकृप होईल ! भक्त काहीं घरदार, बायकापोरे यांना सोडून देत नाहीं, पण हें सर्व परमेश्वराचें आहे व आपण निमित्तमात्र आहोत ही जागृति निरंतर ठेवून कर्मयोगी होतो.

सकळ जीवांचा करितो सांभाळ । तु ज मोकळील ऐसे नाही ॥ १ ॥

जैसी स्थिति आहे तैशापरी राहे । कौतुक तू पाहे संचिताचे ॥ २ ॥

अशा वृत्तीनें सर्व संसार देवापार्थीं वाहून तो संसारातच राहतो. देवाला तुमचें काहींएक नको, तो केवळ प्रेमाचा भुकेला आहे. देवावर प्रेम केल्यानें तें तुहांलाही अमृतकृप होतें, व अन्य जीवांकडे परमात्मभावानें पाहण्याची त्यायोर्गे संवय क्षाल्यानें सर्व जीवानाहीं नें आनंददायक होतें. संताच्या गावी प्रेमाचा सुकाळ असतो व दुःखाचा लेशही नसतो हे अगदीं खरे आहे. ईश्वराकडे ओढ घेण्याचा चित्ताला व्यासेग लाडून यावा. हें कठिणही आहे व सोरेही आहे. एकदां जीवानें गोडी घेतल्यावर भग तें सोडणार नाहीं. एकदा एक शिष्य गुरुकडे गेला व मला धर्मतत्व शिकवा लागून त्यास हृणाला. गुरुनें तें रोज ऐकावें पण काहीं बोलू नवे. एके द्वितीयीं त्या शिष्यानें गुरुची पाठ पुराविली; तेहीं गुरुनें शिष्यास आपल्या बरोबर गंगामानास नेले. शिष्यानें

पाण्यात बुडी मारली हे पाढून गुढूने त्वाचें डोके पाण्यातच सालीं दाढळें ! शिष्यांने बरीच धडरड केली नरी त्वाचें त्वाला वर उसकी मारू दिली नाही. त्वाचा प्राण कासावीस कालासें पाढून मग त्वास सोडलें. पाण्यावर डोके येलाच त्वाला धीर आला व वरै वाढलें. तेव्हा गुढूने विचारले “पाण्यात बुडाला होतास तेव्हा तुला सर्वांनुन अधिक विष अशी कोणती वस्तु पाहिजे होती ? ” शिष्यांने ‘बाग’ स्थान उत्तर केले. तेव्हा गुरुजी स्पष्टाले; “इतकी कासाविसी ईश्वरवासीविषयीं तुझ्या मनाची काली आहे काय ? ज्ञासाली असेल तर माझ्या आश्वसात घड. एका प्रहरात ईश्वराचा तुला ओवस करून देनों, नसेल तर याच पावली घरी चालता हो ! ! ” तात्पर्य, सुरोनि पांजरा होऊं पाहे आतां ! येई पंढरीनाथा ! भेटावया ॥ १ ॥

इतक्या दर्जीची आनुरता पाहिजे असेल तर श्रीकानेश्वरमहाराजांच्या शब्दांनी देवापाशीं एवढेच मागाविः—

परिमळाची धांड भ्रमर वोडी । तैसी तुळी गोडी लागो मज ॥ १ ॥
अविट गे माय विटेना । जवळी आहे परी भेटेना ॥ २ ॥
तृषा लागलीया जीवनाते वोडी । तैसी तुळी गोडी लागो या जीवा ३
बापरसुपादेवीवर विठ्ठली आवडी । गोडियेसी गोडी मिळोनि गेली

(मुंबईच्या गणेशोत्सवांतील रा. पांगारकराचे व्यास्थान).

७ भारती वरी.

जातीने अधम असो, घातकहि असो, असो महा थोर ।
जो काय कृतप्रृष्ठ, प्राज्ञमते पुरुष तो जगी थोर ॥ १ ॥

—मोरोपंत.

५ मोरोपंताची बरिन आर्येन थोर वीरांचे सामान्य लक्षण सामिनठे आहे. कर अनेक पकारचे आहेन. केवळ लडवयानाच वीर ही संज्ञा लावतां येण काही. युद्धकर्मात जसे वीर असतात, तसे ते हता सर्व कर्मात असतात. सर्ववीरत वर्वीर, युद्धीर व भाषावीर हे प्रमुख हीत. पृथ्वीवरच्या सर्व देशात सर्वकारी नवे वकाररच्या मनुव्यान वीर निपजात. वीर जसे उत्तम जातीन निपजात नसे ते अशम जातीनही निपजात, संकरांचरणात जर्ते वीरपण आढळते तसे ते घातकर्मातार्दी आहक्कने. दयाशीकियणाच्या कार्याल जर्ते वीरपण प्रकट होण्ये तसें तें महावोगणाच्या कामांतही दिसाऱ्ये. एवंच देशकाळादि उपार्चीतून एकस्वरूपार्थे दिसणारे असें एक सर्वामान्य वीरपण आहे! त्याचे लक्षण 'कृतप्रत्यक्ष' या एका शब्दानें पंतीनी दिले आहे. कृतप्रत्यक्ष हणजे एका विषवाच्या डिकागी उपानें आपली प्रक्षा हणजे बुँद्दु स्थिर केली आहे तो. उव्यादे आपली विषवाच्याना जिकली, संसाराची निःसारता ओळखली, वृत्तीची चंचलता घोडली व एकाच उर्द्धशाला आपले तैनमनधन हणजे सर्वस्व वाहिले तो कृतप्रत्यक्ष ऊर्क वीर पुरुष होय! सरे वीर जगात कार विरक असतात. आपण कशाला जन्मलों, कोणीकडे जाणार, आपले पुढे काय होणार, याचा विचार न करिता लार्वे, प्यार्वे, ल्यार्वे, नेसार्वे, आर्वे तसें एक दिवस जार्वे, असें घुतेकांचे संक्षिप्त चरित्र आहे! पण आपल्या आयुष्याचे एक उद्दिष्ट एकदा दाम ठरवून त्याच्या झुकाणुपम्याचे बाग-

भूमध्या निर्भार करने से कसल्याधी आइत्तिहास भर जहाँ हैं जीवनमें संशय अहे, वीर रुतपक्ष व स्थिरपक्ष अस्तवदत. करारीपक्षा, निश्चयीपक्षा, प्रग्निक्षण किंवा पक्ष यांचे गृह्णण कागदासमुळे सर्वस्वाचा होम करण्याची स्थारी होणे दिवग्रांतिशिवाय होणार नाही. आयुष्म भगवंगुर आहे, ही गोष्ट वीरपक्ष मनवर चिम्बेली असल्यामुळे ते या पांचभोत्रिक पिंडाची धतिष्ठा याचेल नाहीत. दिलीपाने (एषुवंश सर्ग २) स्मृत्याप्रभाणे:—

एकांतविधंसिषु गद्विधाना पिंडेवनास्था खलु भौतिकेषु ।

केवळ तरी एकदां ज्याची चिमुटभर राख होगार त्या पिंडाविषयां वारांची अनास्था असने, व सूक्ष्मतंत्र त्यांना मरणाची भीति वाटत नाही. देहास्या अस्तिथतेविषयी नित्य जगृति असल्यामुळे आपल्या जीविताची अमुक एक इनिकर्तव्यता आहे अर्ते एकदा मुकाठरवून वीर पुण्य आपली बुद्धित्या इनिकर्तव्यतेना वाहतो. त्याच्या बुद्धाची चलविचल होत नाही, त्याची प्रज्ञा एडविष्टेमुळे रिंधर होते.

२ महाभारतकालीं भगवन्तांत रुतपक्ष वार्गिका शास्त्र वडत होता । कोरेवांचा असल्यक्ष होता व पाडवांचा सन्पक्ष होता, तरी दोन्ही पक्षांकडे वीरपुरुष होते, धर्म, अर्जुन, भीम, भीमाचार्य, द्रोषाचार्य, कर्ण, दुष्यंशु, व अस्त्यामा हे वीरपुरुष रुतपक्ष होते. भारतकाळांनिल माझांमें निवास होती, आजन्याहतकी मेलेली नव्हती आषण पांचचारच उदाहरणे घेऊ. प्रथम धर्माकडे पक्ष, धर्म कमी शुर नव्हता, पण धर्माच्या भक्त्यां पादावर समजाची इमारत उभी आहे, धर्मावाचून विश्वाला दुसरा आधार नाही, ही त्याची बुद्धि दृढ असल्यामुळे त्यांने धर्मविक्षां पूज्य दुसरं काहीच मानले नाही. यवपद्धति द्रोषकांने व ओशांने त्याचा एवढा उपमदं कंतम तरी ‘प्रणाले तुदांतहि मी त्याचिन, न धर्मासि पव्यहि सोशील’ असेच त्यांने त्यास उचार केले । सत्यार्थी व शून्य भार्गवे जाग्याचीक विद्युत औषधांमें स्वप्नत नाही व भावहर्त्र आपल्या

अकांस शोकलोत नाही ही धर्मराजाची निःहा होती. धर्मराजाला एकदा 'जगे क कुंजतो वा' म्हणून स्कॉटें बोलावै लागले, इतकेच काव पण विशालप्रती मो धर्माचा आधित कंकभट आहे स्पृणून त्यास सतत वर्षभर स्कॉटें बोलावै लागत होते !! थोरातही दोष नसतात असे नाही, 'सर्वांमा हि देवेष्य धूमनामिरिवावृताः' सा सिद्धांताप्रमाणे जो देहाला आला तो देवगुणांनी युक्त असतो हा सिद्धांत आहे. मनुष्याचं चाच्रि गुणदोषयुक्त असणारच. मात्र एका उदात उद्दिष्टासाठी तो आपल्या सर्वस्वाची होळी करायला सिद्ध असला लग्नजे तो वोर या पदवीस पोंचतो. सा सिद्धांताप्रमाणे धर्मांसाठी प्राणांस, राज्यास व भावांसही सोडण्यास तत्त्व असलेले धर्मराज वीरपुरुषच होत. धर्माच्या टिकाणी त्यांनी आपली प्रज्ञा दिघर केली होती. भीमाची गोष्ट अशीच आहे. दुःशासनानें द्वौपदी नी भरतसंघेत विटेवना केली व वेणी धरून निला संघेत करफारा ओढले तेव्हा त्याचें रक्त पिण्याची भीमाने प्रतिज्ञा केली व ती घोरकमानें शेवटासही नेली. मनुष्यानें मनुष्याचें रक्त पिणे हे अत्यत घोर कमे होय. पण सा घोरकमार्यदूल व्यासांनी भीमाची आपल्या भारतात कोठेही निःदा केली नाही, यहुनेक मराठी कर्वीनांतर त्या धातकमार्यांचे कोतुकाने वर्णनच केले आहे ! भीमानें दुःशासनाचा कंठनाळ चरचर चिरला, व मटमट मिटकया देऊन तो तें रक्त घटवट व्याला. हे महत्कल्य त्यानें 'सन्य करावया विलू' केले, याचदूल मोरोपंतादि मराठी कर्वीनीं भीमसेनाचें गोरवच केले आहे. दुःशासनाचें रक्त पिऊन व दुर्योधनाच्या मादीवर गदा प्राहून दुश्यांचा दुष्ट रुत्याचदूल सूड उगाविणे ही भारतीयुद्धारमीं भीमसेनाने प्रतिज्ञा केली होती व ती त्यानें अखेरीस तरी करून दाखविली स्पृणूनच तो वोर या सऱ्हेस पाच होतो. दुःशासनाचें रक्त व्याला स्पृणून भीम वीर ठरत नाही, तर आपल्या प्रतिज्ञेसाठी तो वीरभीने लबला स्पृणून तो वीर होनो. लाईगे, वाघ, सिंह, हे दुर्योध्या प्राण्याचें काव थोडे रक्त पिसात ? पण व्यासांनी आचे पराक्रम भारतात बार्फिले नसून भीमादिकांचे बर्फिले, यांतांल बाज

येथेच आहे. कर्णाची गोष्ट अशीच आहे. उद्योगपर्वात श्रीकृष्णाची शिराई कुट गंत्यावर कर्णाला भेद करून पांडवांकडे ओढण्याचा रुण्डावै प्रथम केळा नेही कर्णांने जे बाखेदारपणाचे उत्तरादिले तेथे त्याचे सरे वरिष्ठण दिसून येते. तू कुंतीचा कानीन सूजजे कुमारावस्थेत क्षालेला पुश्र आहेस, पांडवांकडे चल, धर्मराजादि पांच पांडव तुसें दास्य करून तुला राजा करतील अशी लालूच रुण्डानी दासविळी तरी कर्ण मोहाला वश साला नाही. श्रीकृष्ण परमात्मा आहे, त्याचा पांडिया असल्यामुळे पांडव आजिक्य होतील, कोरिचाचा नाश होईल, व आपणास कुट मरावै लागेल हे पक्ष माहोत असून कर्णांने आपली माता राधा व मित्र दुयोर्धन यांना सोडण्याचे साफ नाकारले ! कर्णाची रुठज्जाबुद्धि व मित्रनिष्ठा प्रसंगी अठळ राहिली. पांडवांची राज्यभी आयनी घरी चालून आली असतां कर्णाच्या तोडाला पाणी छुटले नाही, व एकदा धारेलेन्या दुयोर्धनपक्षाला चिकटून राहून 'सार्जुन किंवा सकर्ण पांच पांडव उत्तराल' असा निकराशा जवाब त्याने कुनीस दिला. याच गोष्टीत कर्णांचे वीरपण आहे ! अर्जुनवधपतिज्ञा दहात केलेली यी मोडणार नाही, असे कुनीस त्याने स्पष्ट सापेक्षितले. भीमसेनांने प्रतिज्ञेप्रमाणे दुःशासनाचे रक्त प्राशिले तसें कर्णांचे बचन सरे शाळे नाही म्हणून भीमापेक्षा कर्ण कमी प्रतीचा वीर होता, असे मासणे योग्य होणार नाही ! जयापञ्च किंवा यशापयश या मनुष्यांच्या हातच्या गोष्टी नाहीत. भीम जसा रुतपळ महावीर होता, नसाच कर्णही रुतपळ महावीर होता. बोलिगृहनने नेपेलिअनचा पराभव केला सूणन काही नेपोलिअनची योग्यता कमी ठरत नाही. जयापञ्च हे बेळेचे लागेवधे आहेत. बेळेला नामदोस जय मिकेल व मदांचा पराभव होईल; वण 'काकः काकः विकः विकः' हेच सरे राहणार. केलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणे न हग्यागता असेहरपर्यंत सरक्का भेद धरणे हेच वीरांचे लक्षण आहे. प्रक्षेपी स्थिरता, करादेपणा, प्रतिक्रापालन व यशसंरक्षण याहून शाणाचीही किंमत जास्त न वाटजे, हा गुण ज्याच्या

अंगांने आहे तो व पुरुष-सेव्ह कीर होय; अग तो कोणत्याही जातीचा असो, कोणत्याही प्रश्नाचा असो, व स्थांची कर्मसी कसलीही असोत, ! द्वे खांचार्यांची कथाही प्रसिद्ध आहे. गुरुबंधु द्विपदाजानें भगदरवारांन केलेल्या अपमानाचा सुड उघविष्याकरारेत्त द्वेषण कोरवांकडे नेले व धनुर्विद्या कीरच — शांडवांस शिक्कून परमभक्त जो अर्णुन त्याजकइन द्विपदाजाच्या मुसक्का बँधून स्थांनी त्याला पकडून आणिले. पुरुषाच्या ठिकाणी अशी नेजविसा पाहिजे. आपले तेज रक्षण करण्याची उभेद पाहिजे. सेजाभंग ज्याला सख्त होय तो मनुष्य मेळेला असे असे समजावे. भीष्माचार्यांच्या करारांपणाबदूल कांही संगावचासच नक्के. शांतनुसाठीं ब्रह्मचर्य जन्मभक्त पाळण्याची स्थांनी शपथ केली, आदृत त्यांची पितृभाकी उघडव होते. ज्या सत्यवर्तीती त्यांनी ब्रह्मचर्याची शपथ केली, तिचे दौचे पुत्र वारन्यावर दंशवर्धनामाठी निर्म अन्यायह केला तरी भीष्माने आपले वयन किंविले नाही ! अप्पी आपले दाहकव सोडील, सूर्य अप्रकाशित होईल. सुटलेला वाप परतेल, घण हा भीम आपले वयन सोडे सेऊ देऊन नाही, ही भीष्माची वाणी ऐकून त्या महात्म्याची धन्यता प्रत्येकास वाटल्याशिवाय राहणार नाही. अर्जुनाची युद्ध करितांना भोज्याने जेहां त्याजवर वाणीचा भडिमार करून पद्मसाच्या कृष्णांजलीं त्वालम आस्क केले नेवहा ‘शत्र न धरीन युद्धी’ ही अपली प्रतिज्ञा मोडून रुण्णाळा हासी शत्र घेऊन अर्जुनाचे रक्षण करण्याचा मोह पडला ! द्यावहूच कोणास बांडेल की तर अग कृष्ण रुठपक्क नव्हे, तर असे नाही. भोज्यांही हृतप्रक्क व कृष्णाही हृत-प्रक्क ! कृष्णाची भुस्य प्रतिज्ञाच मुर्डी ‘भक्ता रासे पायोपाशी ! दुर्जनांहीं संहारी’ ही ठांकेली. अग पार्थ भक्त होता व भोज्य काव नष्टहो अशी कोणी धरका काळील तर स्वाम उलार हेच की दोवेही परत भक्त होने, घण भीष्माने दुह कोरवाची बाजू घरल्ये हेती. धरीच सत्यविष्ट होते.—सत्यगिर्हा झाणाचे काय हे आप कळले पाहिजे. सत्य झाणाचे परमेष्वराचा काळदा, हा जळ असतो,

आहारांला सत्य नाहीजे, इकजे परमेश्वरी कायदाला अनुसृत कर्त्तव्य आपचे बर्तन पाहिजे. आही स्वराज्य माणसों ते परमेश्वरांची कायदाला अनुसृत नागतो. आवश्यक सत्यान आहे. अमध्ये हाची आहे. परमेश्वरी कायदा नोडन असेल तर अधर्माचे स्वराज्यही आहारांला नको ! अथर्व वशाळा जात नाही. मन्हादाने परमेश्वरांची व कर्मेश्वरांच्या कायद्यासाठी जनकाला सोडले, भरताने आपल्या आरंडा व राज्याला सोडले. आमली देशभक्ति राजसी नाही. ईश्वराला संघर्ष असेल ने आहारांला पाहिजे आहे. ईश्वराची इच्छा हा आमचा कायदा, हे आमचे अनिम साध्य, व हेच आमचे सत्य. परमेश्वराचा कायदा हाच न्याय व हांच द्रष्टा. न्याय व दया ईश्वराच्या ठिकाणी भिज नाहीत. त्या ईश्वरी संघाचा ज्यजयकार असो !

३ भारती काळाने पुराणाशारांने खियाली लुनपङ्क असेत. विदुला व कुनी ही दोनच उदाहरणे पुरे आहेत. लडाईनुन पकून आलेल्या आपल्या सजव नामक पत्राचा विदुलेने धिक्कार करून स्वाला लडाईस परत पाठविले, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. लडाईनुन जीव वांचविणाऱ्या आपल्या मुलांस 'कुनी, मदा, कसा पक्काताम' स्पृणून स्पृणारी व 'मरण विहित, न पलायन' हे धर्मशास्त्र मुलाला शिकविणारी वीरमाता विदुला स्थिरपक्कापैकीच्य द्यावे तास्थः—

कुण्णा मन्मत हें की, यश रक्षावे न शांग केकाढी !

हे आहे. महाराष्रात १०० वर्षांपूर्वी कुनी व विदुला याची परंपरा, नाम, दिल्लीच्या क्षेत्राच्या देवता. दक्षाजां शिद याची बाबको भाषीयांची आपल्या क्षत्रीचे मरण ऐकून रुक्षांच्या आपल्या कुनैयास स्पृणून जनकेकरीस लक्ष्यातील झेत्री की, " बळकोसरवा रक्षोऽह ! पर्वतेन काष घेऊन, तेते— "

धन, दोलत जेधन्या तेथे टाकून गेले. यश मिळदून शाढवावें तरच जन्मात आल्याचे सार्थक ! भावजीन्या पोटी नूँ मुलगी क्षाला असतास तर एक जांबई तरी येता ! ” पतिशोकाचा उभड गिळून पुतण्यास असा योध करणारी भागीरथीचाई कुंतीहून कमी योग्यनेची मानता येत नाही ! मळ्हाराव होवकाराची यायको गौतमाचाई, इनेही असाच लढाईत पळून आलेल्या आपल्या नवन्याचा सरपूस समाचार घेनला होता. शिंद्याची मुळे कोंवळ्या वर्यात पराक्रमाची शर्थ कृष्ण गेले व आपले केस पिकले तरी तुक्की पळून आलात, अशी गौतमाचाई जेब्हा मल्हारावावर कडाडली नेव्हा ‘आसी मरावं असें तुझ्या चिन्नात आहे !’ असा त्यांने कोधोद्वार काढला. यावर न हगमगर्ता निनें सडलडीत उत्तर दिले, “असंड मुदासिनी असता वैधव्याची आस्था धरांल अशी कोण चांडाळीण आहे ? पण घेतलें वाण सताचिं तेसे सांभाळाव. आपण लोंकिर विणायाचे काम करीत असता सहजच वांचायाची आगथा धरली असती ! ” मला वाटतें की, विदुलेपेक्षांही गौतमाचाईचा अधिकार जास्त मानायला हवा. विदुलेने पुत्राचेच कान उपटले, पण गौतमाचाई आपल्या पतीन्या समोर असा सडसडित जयाच करण्यास भ्याली नाही. ही असलीं कृतप्रक्ष माणसेच जिवंत होत.

“ कृतप्रक्षाता ही सबै प्रकारच्या लोकात आढळते. [अ] ‘देह जावो अधवा राहो ! पांडुरंगी ठू भावो ’ ही भगवद्ग्राची कृतप्रक्षाता होय. [आ] ‘वेशवाई हरप्रयत्ने रक्षावी ’ ही नाना कडणिसाची कृतप्रक्षाता होय. [इ] ‘हिंदुधर्मासाठी आसी ककीरी घेतली आहे ’ ही गोवाद्युषप्रतिपालक क्षिवाजीमहाराजाची कृतप्रक्षाता होय. [ई] जरि हा मधूर नाही तरि लोकाना न दिसती आर्या ! ही महा कवीची कृतप्रक्षाता होय. [उ] आपल्या काळातले लो. टिळक हे अशाच भारतविरपिकी आहेत. आपल्या आमुख्यक्रमातली प्रधान मोष त्यांनी २५ वर्षांपूर्वी ठरदून टाकली. लोकशिक्षणाच्या कामाचा जो भ्यानीं २५ वर्षांपूर्वी संकल्प केला होता तो त्याचा काम

राहिणा आहे. लोकजागृतीचे काढ करीत असताना खुरलेच्या बंदपात इडा
शाळा; किंवा काढेपाण्याची शिक्षा शाळी तरी आपला वर्तनकम निर्देश
आहे असें ज्यास काटते व कशाही आपत्तीत आपले बत सोडण्याचा उपाया
निर्धारि टिकेनो, त्याला बीघपुऱ्य का खूऱ्य नवे ! राष्ट्रजागृतीचे अंगावर घेत-
लेले काम सतत नेटानें संकटास न जुमानता करण्याचे खेद टिळकाच्या अंगांत
आहे खूऱ्यनच त्याना कृतप्रज्ञ व वीर ही संज्ञा यरोबर लागू पडते. असो.
आजच्या व्यास्थानापासून हेएक तत्व जर तरुणाच्या मनावर विवलं तर माझ्या
भ्रमाचे सार्थक होइल. आपली योग्यता पूर्णपणे लक्षात घेऊन आपल्या
बुद्धिशक्कीचा लोककायांचे व्यय करावयाचा व आपले उद्दिष्ट ठोक्यापुढून पक्कभर
दळ यायचे नाहीं, आमच्या राष्ट्राला आज असे स्थिरपक्ष पुरुष पाहिजे आहेत.

— द३१ २ अंक ३२

८ श्रद्धा.

—*—*—

अद्वामयोयं पुरुषो यो यत्थ्रद्धः स एव सः ॥

—प्रा. गीता. १०

१ रशीयन रामदास काउट टॉलस्टॉय हे एकदा झाणाले ! “ श्रद्धा हे मनु-
स्याचे जीवन आहे, मनुष्य प्राणी विश्वास व श्रद्धा याच्या आधारावर जगत
असतो. आपल्याला काही खुल मिळणार; आहे, आपली रिधासि सुधारणार
आहे, आपला संसार अधिक खुलाचा थाटला जाणार आहे, किंवा आपणावर
परमेश्वर हप्पा करणार आहे; अशी श्रद्धा अहाल्याशिवाय मनुष्य जगलारच
नाहीं. मनुष्याची कशावर तरी, कमली तरी श्रद्धा असते. जग झात्य आहे

असी त्वाची अद्भुत असली तर तो ऐहिक सेपति निकारिण्याचे अळूंगीरं लै-
व करितो, जब मिळ्या आहे अशी त्याची अद्भुत असली तर तो पारलोकिक
संपत्ति निकारिण्याचे संवरपट करितो, कम जीवभाष्टाच्या ठिकाणी अद्भुत ही आहे.
प्रत्यक्षाकर तो अद्भुत ठेवील, तर स्वरूपाकर्त लवे निकारिण्याकिंवरीं तो उमेद
याब्धगिन. प्रत्यक्षाकर त्याची अद्भुत नसेल व तो सर्व दृश्याकर थंकणाग
कुणि असेल तर अशाडपतनमध्येचर अशा वस्तुची प्राप्ति करून घेण्याची तो
आणोकाट मेहनत करील. अद्भुताच्युत जरीवित्व नाही. ” आणि गीर्वंत भगवंतांनी
नवी उनरे काय सांगिनरें आहे ? पुरुष हा श्रद्धामय आहे व तो उयाविषयीं
सध्यां होईल तेंब निव्याने होईल. अद्भुताच्युत अवहारद्वी चालत
नाही. अद्भुताच्युत जिवंतपणाच नाही. विचार डळमळित असल्यास
अद्भुत इफ्मेळ, विचार रियर झाल्यास अद्भुत प्यार होईल. पण विचार
कांही अद्भुत उत्पन्न करू शकू नाहीन ! वुद्दि हेही अद्भुतें स्थान नाहा. स-
दुद्दि अद्भुत स्वरी ठेवील, व कुमुद्दि अद्यायान करील, पण बुद्द काढी अद्भुत
उत्पन्न करीन नाहा ! अःःःःःःःःः अद्भुतें उत्पत्तिस्थान आहे. कर्नव्यवद्दि
वादल्याने अद्भुत गांने अमेही नाही. अद्भुत ही स्वयम् आहे. वियेपे संस्कार
लागण्याच्या पूर्वीच ती संगःकरणांत उत्पन्न होने. अद्भुत हैं मनुष्यांचे मुख्य
बद्द आहे, अद्भुत हैं चेनन्य वाहे, अद्भुत हैं मनुष्यांचे सर्वस्य आहे.

२ मनुष्याची जशी अद्भुत असले तरी विश्वमदिरींत त्याची योग्यता ठरते.
‘यो यश्चद्दुः स एव सः’ मनुष्य देहान्मवाशी असला तर खापत्र, परदार
बांध्या घरट्यात ती कोंडला जाऊन संकोचून लहान होईल; मुळगा, जन्मला
की हेसेल, बेला की रडल; द्रव्य मिळाले की आनंदी होईल, गमावलें की दुःखी
होईल, त्याच्या] घराच्या आर भितीच्या आंत त्याचें विष सामायेल, व ‘देह
तोणी देह भोजन ने अस्ति । भेरण ते मुक्ति नासंहेयाची’ हा तुकोकीवाजे ती
सुद्धारण्याच उरेल. संसारात गुरुकुलेले कोटीकापि जीव याच किंवतीचे असलात.
असे तांत्रे वरे जेवावे, वरे त्यावे, वरे नेसावे, आले तसे इक किंवत नसावे

जावे, याच्या पर्लीकडे जाणारे व मी कोण, आलों कोटून, जाणार कोणे; इ शोध याचता मधुत होणारे जीव खोडेच असतात। उलटपहिं मनुष्य सर्वांगकपणाचा अनुभव मन विकाळ कळून घेण्यास तथार होईल; आपलेपणा, आपल्य देह व आपले पर याच्यादून मोठा होऊन सर्वच पाहील, तर संकल्पलोप होऊन तो याच देही व याच काळीं मुक होईल। जीव मो दुरिद्री आहे अशी अद्भुत ठेवील तर तो विरक्षिपणाचेच झुऱ्या भोगील; मी ईशसतेचा अंश असल्यामुळे शाश्वतप्रकृतिरिंक नाही असा दृढ विश्वास घरील तर त्याचे दरिद्र सडेल! मी शिवस्वरूप आहे असे भावील तर परमात्मा दूर नाही व दुसरा नाही हे त्याचक्षणीं त्याच्याही पृणीपर्णे अनुभवाळा आल्याशीवाय राहणार नाही। पण हे सर्व अद्भुतें कल आहे. जे होण्याची मनुष्य हच्छा करील तेच तो होईल. मनुष्यदेह हा कल्पवृक्ष आहे, व या कल्पवृक्षासाठी असून मनुष्य याची वाढाचा करील तेच होईल! कल्पवृक्ष हा स्वर्गात नाही व कन्यनेत नाही, तर हा प्रत्यक्ष आहे. आपले देह हेच चालते योलते कल्पवृक्ष आहेत!

३ अद्वैतबंधने एक गोष्ट विसरता उपयोगी नाही. अद्भुत ही स्वयंभू आहे तरी, तथापि ती विचाराशीं विसंगत नसेल व सत्याला घटून असेल तरच तिची किंवत कोहिनूर हिन्द्यारेक्षी अनेंत पर्टीं जास्त ठेवल. विचार आणि विश्वास किंवा प्रशाबळ आणि अद्भुतक या दोहांचा संयोग शाळा पाहिजे. विचारांने विश्वास उत्पन्न होत नाही, विचार व विश्वास यांचे ऐक्य शाळे हणजे अद्वैता आपण स्फुर्ती असे हाणे लागतो: हिंदुस्थानाचा भाष्योदय होणार असा लो. टिळकांचा विश्वास आहे व परिशिष्टांच्या विचारानेही त्यांनी आपल्या मनाची कदून घेतली आहे, हणून त्याच्या वाणीत विष्य स्थूर्ति उत्पन्न झाली आहे. गेल्या तीन दर्दींत हिंदुस्थानात लोकांच्या विचारात, आचारात, व उचारात लद्वेश-प्रीतीचे जे दिव्य तेज चमकत आहे, त्याचा किंवदन्तिरिंद्रियन्यासाने टिळकांच्याही

विचारांश दृढ़ संस्कार होकर त्याच्या विश्वासास पुढी मिळली व दोहरीची पूर्ण काढ होकर समाप्तता झाली, तेहो त्याच्या ठिकाणी सहस्रि उदयन सांगी आहे. टिकडांनी राष्ट्रभक्ती वाढविली है जितके लारे आहे, तितकेच साप्टांच राष्ट्रभक्ती वाढल्यामुळे टिळक उत्पन्न तथाव झाले हेण्ये सरे आहे ! मोरुव्या मनुस्यांच्याही मार्गे त्याच्यादृढ़ी भोर असी दिव्यस्फुर्ती असते व तिचाच उद्धर टिळकांच्याच शेवटच्या भाषणात झाला आहे. गेल्या २५ वर्षांत टिळकांनी आपला आत्मा हिंदुस्थानापदवा भोटा केला व त्याचेच कल्याण होणार ही श्रद्धा ठेवली त्याचेच ही जागृती है कल आहे. ज्ञान आणि भाकि अथवा विचार आणि विश्वास याचा मिलाक ही पूर्णता होय, सर्व थोर पुरुषांच्या ठिकाणी दोन्ही असतात, तुकारामरामदासाच्या उद्धारांची किमत परमेश्वराच्या वार्णीहतकी असते; याचेचकारण विचार व विश्वास यांच्या मिश्रणात नवमुक्ताला धरून ते निघालेले असल्यामुळे निर्भेद सत्यरूप असतात है दोय. उपनिषदें, गीता व सर्व संतांचे उद्धार है सत्याच्या महामेष्वर उभारले आहेत व त्याच्या भोवती सूर्यचंद्रादक शेकडो शतके एकत आहेत व फिरत राहतील. भोवी भाषडा श्रद्धा वाईट नाही, पण विचार स्थिरजे ज्ञान किंवा सत्य याला धरून ती असेल तर तिची हरा किमत जास्त आहे. रंगनाथस्यामीनीं भोवा भक्त व ज्ञानी भक्त याच्या संवादावर एक मनोरम भंग केला आहे, असें निगडिच्या मठांतील एका भत्या गृहस्थाने पंढरींस मला एकदा सागित्रले होते. तो भंग छापला गेला नाही व आम्हांला मिळालाही नाही.

४. काउंट टोलरटॉम यांनी ईश्वरविषयक अद्देश्यहूल आपला स्वानुभव सांगिला आहे:-“देव नाही है कार चांगले आहे, ईश्वर माईया कल्पनेच्या बाहेर नाही, मी कल्पितों तेज्ज्वाले तो जर असेल तर तो हरा नाही ! आदहन देव कोळक . कल्पनामय आहे, बास्यासारखा प्रत्यक्ष व अरा नाही, असा माझा प्रथम निश्चय साला ! पण पुढे माईया मनांत असें आलें की ईश्वरविषयक कल्पना तरी कोटून व कशी रक्खुने ! हाच विचार विद्यदेशाने माईया डोष्यांत जेव्हांची कांसारला व मी कल्पनेचे शूल शोधूं लागलो तेज्ज्वां काळ आश्चर्य झागावें ! मी

एकदमे देहभान विसरलों, आनंदाच्या पुरीत शुडलों, माझ्या रंभरंभात अनिर्बचनीव प्रेम व आनंद उत्पन्न काले, व सणेक या अवस्थेचा अनुभव घेऊन मी भानावर येऊन पाहाऱी तरी सर्वे सचेतन व अचेतन सृष्टे मला परमेश्वरहूप व आनंदरूप दिसून लागली ! ! नंतर मला मुझसे की, परमेश्वराची शक्ति ही. परमेश्वर काही विचारांने आकळला जाणारा नाही, मी ये लागतांच सो येणारा नाही, तो शुक्रांग आहे. वरीत तूयी अवश्य नेहमी टिकत नाही, तधापि मी अनुभवाने हेच सांगतो की, शद्गमय असणे हेच करून जिवंतपण होय. शद्गमय व ईश्वरहूप असणे हेच जिवंतपण व ईश्वरविरमुनीत राहणे हा मृत्यु होय ! देवस्वरूपी रमणे हा जिवंतपण व देवस्वरूपाची विसर्गाते हा मृत्यु; हा माझा निश्चय काळा आहे ! ” देवाच्या शोधाला जो जो लागेल त्याला त्याला हाच अनुभव येईल. आमच्या साधुसंतांच्या कविरेत अशा व याच्याही पलंकहच्या अवर्द्धतल्या स्वानुभवाच्या किंत्येक आनंदाचक गोषी सागितल्या आहेन. झानेश्वरी, नाथभागवत, दासबोध व नामदेवतुकारामादि-कांचे अंशंग नित्य गुणगुणत रहावे व विचार करून देवशोधन चालवावें. चित शुद्ध होतांच ‘येऊनी अंतरी राहील गोपाळ ! सायासांचे कळ यैसली-या’ प्रात होईल.

५ शद्गा आणि विवेक यांची जोडी जमली लाणजे सद्गमया होऊन परमेश्वर प्रव्याप्त होतो. ‘तुम्हें आहे तुजपारी ! परी तूं जांगा चुकलासी’ हेच सहुर सांगतो व आपलें निजधन आपल्याला दाखवून दोनो. परमेश्वराच्या सगुण अवतारावर ज्याची शद्गा नाही त्याला किंत्येक टोक नास्तिक लाणनात, पण आमंदे बेदानशतक सांगते की ज्याला आत्मविश्वास नाही, आत्मस्वरूप उथारें जाणले नाही, आमस्वरूपाची शर्तानि आपल्याच ठिकारीं घेतां येते अशी ज्याला शद्गा नाही तोच खरा नास्तिक होय !

९ वेदांताचा व्यवहारांत उपयोग.

~३७५८८~

१ वेदांतशास्त्रात विशेष काय आहे हे आपण आज पाहूं या. तुमच्या आम-
च्या रोजस्या व्यवहाराला वेदांताचा काही उपयोग नाही, असें जे कोणी स्मृतात
त्याला उपयोगाचे प्रमाण कोणते धरावयाचे हे विचारले पाहिजे ! भाजी-
भाकरी मिळवून देण्याच्या काढी वेदांत निळयोगी आहे असे जर त्याचे
सूर्यांचे असेल तर बनुष्याला मनुष्यपणा प्राप्त करून देणारी सर्व शास्त्रे व
ललितकला निरुपयोगी आहेत असे म्हणाऱ्ये लागेल ! घान्य उत्पन्न करण्यारे
बळ, भाडी तथार करणारे कांसार, व स्वयंसक करणारे आचारी, एवढे
मात्र धडे मग पूर्ण उपयोगी ठरतील. व वाकीचे राष्ट्रानील सर्व अवाढन्य
व्यापार निर्धक समजले जातील !! पण राष्ट्र जोंपर्यंत केवळ बळवानु-
यायांचे बनले नाही, तोंपर्यंत शरीरपोषणापलाकडचे विचार निर्धक नाहीत.
अन्नपाणी अवश्यक आहे व मनुष्याने पोटापाण्याचे उद्योग सोडून दाखे असे
वेदांताचे कर्बंधी सांगितले नाही. तुझी शेतशेतकी करा; उद्योगधंदे करा;
संसार थाटा, व्यापारी, बळील, गंधकार जे काही होण्याची तुमची महत्वा-
कांक्षा असेल ते ते ध्वा; राजकाऱ्यांने करून इकडची सृष्टि तिकडे धाला; पण या
सर्वांत गुरुकूल जाऊन आपले स्वरूप विसर्ण नका एवढेच वेदांत सांगतो.
मी कोण आहे, हे विश्व करते झालें, याचा करता क्योण, मला पुढे कोटे जावचे
आहे, हा विचार नित्य जागृत ठेवून संसारकर्म करा, हे वेदांताचे सांगणे आहे,
संसार हा मायेचा पसारा अहे, त्र प्रपञ्च लकड्या आहे हे त्रिकालावाधित
सत्य आहे, 'स्वप्राप्त क्षणिक संसार' ही गोष्ठ पळभरही विसर्ण नका असे
वेदांत सांगतो, तें सोटें आहे काष ! समर्थानीं प्रपञ्चनिळपांत झाटले आहे :—

पदार्थी बैसली बुद्धि शाद्दि नाही परत्रिची ।
प्रपञ्च शेवटी कैचा गेस्या हा देह हातिचा ॥ १ ॥

घर गांव स्थान माझे वाढे शेत मळे गुरे ।

पुत्र कन्या बंधु माझे सर्व सांडोनि चालला ॥ २ ॥

मत्येक विचारी मनुष्यास परंपरावें मिथ्यात्र प्रतीत शाल्वाशिवाय राहन नाहीं. केवळ रजोगुणी अशा इंपजी समाजात मुलेन्या शेक्षणीअसारस्या कवीला सुद्धा “ We are such stuff as dreams are made of ! ” असा एकाकारी उद्भार काढावा लागला । ये, वर्द्धस्वर्थ, काळां-इल, येगे इंपजी यंथकाराच्या यंथातूनही ‘ जगमिथ्या ’ याच तत्वाचा अनुवाद केलेला सांपडनो. काल्पद्रुतची Philosophy of clothes लग्नारे केवळ मायावाद होय ! जगावें मिथ्यात्र जीवाळा केवळना केवळ तरी कल-लेच पाहिजे. डोव्ह्यावर काईं काळ पडदा ओढून घेतल्यानें व Life is real, Life is real, इणून ओरडल्यानें आत्मवंचन मात्र होईल ! अलोकडे किंवयेकांना अशी भीति वाढते की आयुष्य सणभंगुर आहे, जग मिथ्या आहे, संसार लटिका आहे, या गोषी तहण मुलाच्या तरी काणावर पडला उपयोगी नाहीत, कारण मग त्यावें संसारातून चित्र उठेल व त्याच्या हातून देशभक्तीची कार्ये होणार नाहीत ! पण ही भीति बृथा आहे. सत्यवस्तुप्रकाश जीवाच्या अंतःकरणावर जिनका लवकर पडेल तिसरें चांगले. तसेणपणीच काय, पण बाळपणीही वेदान्तशास्त्र शिकविण्याची योजना निदान राष्ट्रीय विद्यालयातून तरी कायी. निधड्या छातीचे और वेदात पचासिल्यानेंच निर्माण होतील. समर्थ सूणतात :—

आधीच सर्व जाणावें काय येते समागमें ।

निर्बाणी अंतिचा देवो कोणी येके अुको नये ॥ १ ॥

वेदान्त माया दूर कळन त त्या देवाची ओळख कळन देतो. कुटेना, तुटेना, चळेना, वळेना, अशा आत्मस्वरूपावें दर्शन वेदातामुळे होतें. वेदान्त मिथ्यात्र मोहून सत्य देतो, नारळाची कवची टाळून सोबरे देतो, मक्खूआदिकांर्फी दुर्गंथव

क्षणक्षणी विकार पावणान्या देहावरेल आवलेण्या उडवून नित्य शुद्धुद अशा स्वम्भूपाची प्रापि कहन देतो. तुला जन्मवरण नाही, कुटेना तुटेना असे तुसें खर्च छप आहे, असे सागून वैदान्त निर्भयपणाचे कवच अंगावर चढवितो. ‘अभयं वे शासोसे जनक’ असे कधी न आठणारे धन जनकाळा याङ्गवत्त्वय मुर्मिनी दिले होते. वेदांतज्ञान अर्थी बाणलयास चित अभंग, स्थिर व गर्भार राहते. आपर्शीनून तहून जाण्यास यासारसी दुसरी नोका नाही संसारसन्यत्व समजाणारा मनुष्य आपर्शीच्या झुळकेसरसा उडून जाईल, पण ‘आकारलेले सर्व काळ मोडात असतो’ हे नगनिमिथ्यत्वाचे रहस्य ज्याला पक्के समजेले आहे तो आपर्शीच्या इंद्रावातांत मुद्दां पर्वतासारखा अचल राईल ! उपाधीत गुप असलेले चेतन्यथन ज्याला सत्साह्वासानें प्राप्त झाले त्वाच्या शीमतीची बरोबरी प्रत्यक्ष कुरेराता सुदूरी करतो येणार नाही ! वेदांतशास्त्र ज्याला प्रत्यक्ष अनविते. वेदांताच्या बाबावर संसारभार हलका होतो. राजकाग्रद्यात भौकिक पिंडावर अनास्था उत्पन्न शान्त्यामुळे मरणभव उरत नाही. संसार, राष्ट्रसंसार, महसंसार सुक्षमें करण्यास ‘कर्मण्येवापि कारसे’ या तत्त्वाप्रमाणे करत्वयुद्घाची वाढ वेदांतामुळे होते. या प्रमाणे वेदांताची उपयुक्तता निराशाप सिद्ध आहे, ‘पण लक्षात घेती कोण ?’

३ याश्चात्याक्ष्या शाजसी विद्यांच्या सलगांने अमच्या कांहीं विद्वानांना वेदांताची ‘कर्मकटकट’ वाढू लागली आहे. त्वच्या मर्ते हा विषय सातान्या-कोलान्याचा व बायाबापड्याचा आहे ! शंकराचार्य, विद्यारण्य, ज्ञावेश्वर, रामदास, असले नरवीर ज्या वेदांतशास्त्राचीं शब्दे पचवून पचड जगदुपकर्ते शात्रे ते शास्त्र बायाबापड्यांचे आहे असे हुणणारे धन्वच झणावेत ! लोकांद्वाचे चषे पचवून बायाबापड्यांनी नाशण्यास समर्थ होणे, सासाराते गौलव जगात तुसें कोणते आहे ! एत भाषणतीत शास्त्रातः—

दस्तुविचार दृढ करूनि देहावच्यास करिल जो दूर ।

सर्वगती मदसूरी मन अर्पिल तोचि निश्चये शूर ॥ १ ॥

वा ! अर्थसिद्धिकर परि नभर हैं नरशरीर जाषेनी ।

मोक्षार्थ मृत्युपूर्वी यत्न करावा मनांत आणोनी ॥ २ ॥

पाश्चात्य संस्कृति विषयदृष्ट्या अविवार वाडविणारी असुम आमचा वेदांत संध-
मच वितृष्ण होण्यास सांगतो ! पाश्चात्यांना रांडिवत्स खळवळ पाहिजे असले,
व शांति हैं आमच्या सर्व प्रबल्नांचे साध्य आहे ! परदेश लुचाडावेत व आमुरी
संपर्चीने उम्मत होऊन कुसन्याच्या ढोक्यावर नाचावें हि सुद्धि पाश्चात्य संस्कृ-
तांचे कडु कळ आडे ! आमचा वेदांत आमांला परपीडेशासून परावृत्त करितो.
आत्मोपन्येन सर्वत्र पाहण्यास तो शिकविनो, त्वामुळे दयामाया प्रेमवर्गाति आम-
च्याकडे जास्त दृष्टीस पडले. सध्यां आमच्या राष्ट्रावर जें ओदासांच्या पसरले आहे,
हा वेदांताचा परिणाम नाही, तर हा वेशृत विसरल्याचा परिणाम आहे ! 'कुरु
कर्मेव तस्मात्त्वं पुर्वेः पूर्वतं रुतम्' असें कर्वेत्यत्पर बनविणार जर क्षेणते एक
शास्त्र असले तर तें वेदांतशास्त्राचे होय ! पाश्चात्य संस्कृति (Civilisation)
जगावर सुखशास्त्रांचे सामाज्य प्रसरविष्याच्या मिळांने सुखशास्त्रिया विष्वंस
करणारी आहे इथून आमच्या लोकांनी वेदांतशास्त्रांचे अध्ययन करून आगोदर
आपले सत्यवरप ओळखावें, स्वतः मुक्त होण्याच्या तथारीला लागावें, व कर्तव्यपर
हांवे एवढेच वेदांतशास्त्रांचे सांगणे आहे. नारायणोपनिषदात स्पष्ट
सांगितले आहे :—

वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थीः संन्यासयोगाधतयः शुद्धसत्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले परामृताः परिमुच्याति सर्वे ॥ १ ॥

१० व्यसनांतून सुटावें कर्से ?

अभ्यासेन तु कौतेय ! वैराग्येण च मृष्टते ॥ ३५ ॥

श्रीवर्णा, अ. ६.

१ वृद्धांतून एका 'व्यसनप्रसारिने' पत्र पाठ्यून आसांस विचारलं आहे की, ''एकाचा वाईट व्यसन जडलेल्या मनुष्यास त्यांतून खुटण्याचा खुलभ उपाय कोणता ? अन्य उपाय न करता। कक्त ईश्वरनामाचा कोळी जप केल्यानें तें कार्य साधेल काय ? हा प्रभ कार महन्वाचा असल्यामुळे व असा प्रभ प्रत्येक विचारी मनुष्यास्था होच्यापुढे नेहमी उमा असल्या-मुळे त्याचा घोडासा विचार आजच्या लेशांत करण्याचा आमचा मानस आहे. 'व्यसनप्रसारिना' शक्तेचे समाधान करण्याच्या पोर्डानें हा लेश आमी ठिहीन नाही. व्यसनप्रस नाही कोण ? जीवन्मुक्त हैऱ्यर्थत प्रत्येकेजण व्यसनप्रसन्द आहे. या संतारांचे महाव्यसन प्रत्येक जीवास जडलेले आहे. या व्यसनांतून सुटलेले भाष्यबंत कारब विरळ आहेत. ! व्यसन म्हणजे आसकि, व्यसन म्हणजे संकट. आसकीमुळे संकटे येतात, आसकीमुळे च विघ्ने उद्भवतात, आसकीमुळे अडव्याके व विघ्ने उत्पन्न होतात, भागवतात जडभरताची दिलेली कथा प्रसिद्ध आहे. क्षम राजाच्या शंभर पुचांतला ऊपुरुष भरत यांने दिमंडिल निहून सुद्दवलयकिन पृथग्यांचे राज्य केले. हा वस्तुनः त्याच जर्णी मुक्त घायवचा. संनिहितप्रसूनिकाळी एक मृगी सिहाची आरोक्ती ऐकून पकाली व तिचा गर्भ धाकाने गळून पडला. तेही त्या अर्भकास त्या दयाशील भरताने आपल्या आपर्णी आणून पुश्वत पाळिले व पुढे त्याचा त्याना अन्यतं सुक्त लागला. व तो इतका लागला की, त्याचे भरत वृगमय होऊन गेले. मृत्यु पावरांचे त्यास मृगजन्म भिजाला. पुरांनुहातानें त्यात शीकण्यस्मरण होते. नकून तिसऱ्यां जर्णी जडभरत होऊन तो मुक्त शाळा. या कथेचे तात्पर नाशीर्णी असे सामितले आहे:—

बालांर्ही साचाचे जाण । मभतेपाशी असे मरण ।
 जो निर्भये संपूर्ण । त्यांसी जन्मभरण स्पर्शेना ॥ १ ॥
 अंतकाळी जे भती । तेचि प्राणियासी जाण गती ।
 यालागी श्रिकृष्ण चिरी । अहोराती स्मरावा ॥ २ ॥

मभतेपाशी मरण आहे, हा सिद्धांत कार विचार करज्यासारखा आहे. सप्तुसंत लोकांना निर्भय होण्यास, निर्बासन होण्यास सांगतात में याचसाठी. आवड उत्पन्न शात्री कीं, मन तेपेच विळगतं, बुद्धांडा जशी माशी चिकेटने, तशी आवडीमुळे शासना पदार्थाच्या डिकाणीं जडले, आवडच्या बुडाविने, या आवडार्थाच्यापार्थी भोठमोठे ठार बुडाले आहेत ! एकदर्द पदार्थ आर्थीं आवडू लागतो, त्याची आवड बाढली म्हणजे दृढासकि हेते; आसकीच्या खोगांने मन नदाकार हेते; मन नदाकार हालें की सारासारविचार, पापपुण्यविचार, कर्तव्याकर्तव्यविचार पार नाहिंते होतात, बनुच्य असा विमुदाभ्या शाला कीं त्या पदार्थाच्या प्राप्तीबरोबर काम व अप्राप्तीबरोबर कोध बाढत जातो, काम, केध, लोभ ही पतमाची हारे असल्यामुळे तो त्या पदार्थाच्या चिननाने तटप दोळन पदार्थासवे नाशावत येऊचने. सर्व पदार्थाच्या आसकीची हीच तन्ह आहे, मग ती आसकी संसाराची असो, परदारेची असो, कोचनाची असो, बद्यमासाशनाची असो, किंवा दुसरी कसलीदी असो. म्हणून तपनभासारसे पुक्ष ‘मना रांग हा सर्व सोडेनि याचा’ असे सांगत आले अहेत. नाशावत पदार्थाची आसकी सूणजे आवड तोडून पदार्थाचेगळा जो परमात्मा न्याचे चिनन करा, सूणजे जन्मभरणहृप न्यासन तुम्हांला बेजार कराया नाहीं, व तुम्ही अविनाश पदार्थत याचाल, असाच सर्व संतांचा उपरेक्षा आहे.

२ ‘न्यासनभरणहृप’ कोषतें न्यासन जाहें आहे याचा त्यांर्ही तुलासा केला नाहीं, संधारि में काहीं तरी विषयाबिषयकच असलें पाहिजे. न्यातून

मुश्वरे अशी त्यास उत्कळी लाभली आहे, हीच आवंदाचो गोह आहे. पुष्कळ व्यसनी लेके आपापल्या व्यसनात इतके बुडून नेंडेले असकात की, आपल्या व्यसनाबद्दल सेद, लज्जा, पम्बासाप वर्गे, त्योस काही न वाटता उलट ते आपल्या व्यसनाची तारीफच करू लागतात! चहा पिणे, विडी ओढणे, तिथाशू सावें, गांजा ओढणे, दाढ पिणे, नाटक व तमाका पहाणे, परदासरक होणे, वर्गे अनेक प्रकारची व्यसने आहेत! काही व्यसने कमी अपायकारक असतात, व काही देसत देसत अधोगतीला नेऊन पोंचविणारी असतात. कोणसेही व्यसन अर्गी न जडूये व पोंचापुरते अन्नवस्त मात्र जहार बाटणे हे किनी मुख्यकारक असते! साजुक अथवा शिळी पण भुकेच्या वेळी पोटभर पोकी दे, व नवे अथवा जुने पण अंगभरून वस दे, यापेक्षा मासे मागणे लई नाही, इतके दिलेस मृणजे मी अहर्निश तुम्हा नामाचितनाचे सुख भोगाव, असे तुकाराम महाराजांनी एका अभेगात पांडु-रंगापांडी मागितले आहे! हिंदुस्थानासारख्या समशीलोण देशात साधे व जाईभरून अन्नवस्त मिळाले मृणजे पुरते. जास्त गोरींचा हव्यास जो उत्पन्न होतो तो विवेकांने मारला पाहिजे. अभिलाष हे पतनाचे दीझ आहे. काम मृणजे अभिलाष-याच्या पाठोपाठ कोष येतो. इच्छिलेल्या दहा गोरींपेकी ९ मिळत नाहीत, व एक मिळाली तथापि पचनी यडत नाही. कोणतीही वस्तु इच्छी वांटते हा काम, व ती आम शाली नाही मृणजे संतारा येतो तो कोष. विषयाचे ध्यान करणाऱ्या मनुष्याला प्रथम विषयाचा काम उत्पन्न होतो, कोधापासून संमोह उत्पन्न होऊन मनुष्य विचक्षण मृणजे मृड होतो. संमोहामुळे स्वरणशाकी नाश पावते. मी कोण आहे, कोटे आहे, काय करतों याची जापीय राहत नाही. सृतिअंशामुळे समृद्ध नाश होतो. असा हा शाली गडगड्याचा दौदर आहे. मनुष्य एकही पहिल्या पावरावर आला की गडगडत नौ तंत्राला जाणारे मृणून नाही समजावें! मृणून प्रथमे विषयाचे ध्यान सोडावे. मनास विषयाचा कंठाका आणि तिटकारा

उत्तम कराया. व्यसनांतम सुशास्या बहिल्य उपाय हणजे विषयां
कंदाच्य व तुच्छल्य मनंत जागृत शाली पाहिजे. विषय खुसकर अहेत इं
करमनाच मुक्ते सोहून यावी. शानोयाराय हणतातः—

येन्ही विषयीं सुख आहे । हे बोलणेचि सारिसे नोहे ।
तरी विद्युत्सुरणे कां न पाहे । जगामाजी ॥ १ ॥

विषयांत सुख आहे हे बोलणेच योग्य नाही. विद्युत्यकाक्षासारते क्षणभर
चमकणारे सौर्य विषयांत आहे असे मानले, तरी क्षणाच्या सुखासाठी
आधी आणि नंतर हजारीं हण चिननांत आणि शोकांत आलवी लाग-
तात ! विषयाला ते सुखदायक आहेत असे म्हणजे विषयदाला मधुर
हणण्यासारखेच आहे ! सर्वर्पणाच्या सावलीत मूषकाला नितके सुख असते
नितकेच विषयबृक्षाच्या द्यायेसाठीं गहणाऱ्या जीवाला असणार ! सर्व जसा
वाटेल तेव्हा गट करून टाकील, तरै विषयाच्या कासात पडलेल्याला विषय
इवे तेव्हा ठार मारील ! विषयाचे सेवन ठार मारील थात बळ काय,
पण विषयसुखाची मनात लवमान्न कल्पना राहिली तरी ती ठार मारील.
शानोयाराय हणतातः—

जैसा का विषाचा लेश । घेतलियां होय बहुवस ॥

मग निश्रांत करी नाश । जीवितासी ॥ १ ॥

जैसी विषयाची शंका । मनी वसती देखा

घात करी अशेसा । विवेकजाता ॥ २ ॥

—मनाने विषयाला दृढ धरूयानुके जीवाचे पतन हेत आहारे, महाय विष-
यांतून मनाला काढण्याचा अभ्यास दृढ ठेवला पाहिजे. मन बंबळ आहे व
विषय आकर्षक आहेत हा दोषाची गाठ यई देता काया नवे, मनाला
खुसरा व्यासंग लागून दिला हणजे मन विषयावद्दन निषते.

३. विषयावरच मन काढावयाचे कसें व में दुसऱ्या कोठें जडवयाचे । विषयावरचे मन काढणे कार कठिण आहे. अनेक जन्माचा व अनेक वर्षाचा त्याचा लेह जबलेला आहे, तो तोहणे हे मोठ्या पुरुषांचे काम आहे. मनाला विषयापासून परावृत्त करणे हे जबळ जबळ अभीवर आत्मनाशार्थ उढी घालणाऱ्या पतंगाच्या आवरण्यासारखेच आहे. मन हे माकडामारांचे चंचल आहे. मनाच्या माकडेण्याना आका घालणे अत्यंत कठिण आहे, ही गोष काही सोटी नाही. ज्ञानराज म्हणतात:—

हें मन कैसे केवढे । ऐसे पाहों तरी न सांपडे ।
 येन्हीं राहाटावया थोडे । त्रैलोक्य यया ॥ १ ॥
 क्षणौनि ऐसे कैसे घडेल । जे मर्कट समाधी घेईल ! ।
 कां रहा क्षणतलिया राहेल । महावात ॥ २ ॥
 मन विवेकाते भुलवी । संतोषाते चाढ लावी ।
 बैसिजे तरी हिंडवी । दाही दिशा ! ॥ ३ ॥

मनाचा हा दुष व भटक्या स्वभाव, आणि त्याला आवरण्याची आपली असमर्थता याचा विचार केला म्हणजे मनुष्य स्वतःवर प्रथम काढून काढून जातो ! आहे भोग्यमोळ्या पंडिताच्या गोईं सांगणारा मनुष्य आत्मपरीक्षण करू लागला की, त्याची त्यात्मव लाज वाढू लागते. शेकडों लोकां वरिष्ठण्या गाजवावयाची संवय असून मन, माझ्या गळ्यात दोरी अडकून विषयाचे उकिरडे कुंकायलाच लावते, तस्मात् माझ्या विद्वतेला धिक्कार असो असें त्यात्मवाटल्याशिवाय राहत नाही ? ह्य प्रस्तुत लेखकाचा अनुभव आहे व याहुतेक शाचकांचाही तसाच असेल ! शष्द, स्पर्श, रुप, इत व गंध ह्या पंचविषयाची आवड मनाला बहुतकाळची लागलेली आहे ! “ शष्द-गुणाला लुध्य शास्त्रामुळे हारिज, स्पर्शगुणाला लुध्य शास्त्रामुळे हसी,

देषाला भुलणारा पतंग, रसाला लुध्द सोजारा वत्स्य ६ मैषाला लुध्द
होणारा भमर हे सर्वे त्या त्या गुणाच्या विषयाला लुध्द सोकन नाशाशत
आतात; मग पांचही हंदियांना पांचही विषयाच्या स्वापीन करणाऱ्या ग्रनुभ्याची
केवळी देना उडाली पाहिजे हें वर्णन करणे खुद्दा दुर्घट आहे, '' असे उद्धर
श्रीमन्तकराचार्यांनी काढले आहेत ! । खुलतेथा व दुःखसागर असा अनुभव
देणारी ही संसाराचा आहे, ग्रनुध्द प्राणी हा, खुलदुःखाच्या भथला एक लंबक
आहे असें एका इंपरी करीवै झटके आहे ! पण मनाचें बुजेचत्व पाहून
आपणास घावदून जाण्याचे कारण नाही, दुर्जय मनालाही वश करण्याला
मार्ग आहेत. मार्ग नसते तर कोणीही मुक्त न होता, पण दोकडों संत संसार-
वेदनाशसून मुक्त झालेले आहेत. मनाला वश करण्याचे उपाय स्वानुभवदून त्यांनी
सांगितलेही आहेत. खुद भगवंतांनी श्रीभगवद्ग्रन्थेत अभ्यास व वैराग्य या
दोन साधनांनी मन वश करिता येते असे सांगितलें आहे. विषय विषयाहून
दुष्ट आहेत हें मनाला शिकवून विषयाच्या ठिकारीं दोषटृष्णि उत्पन्न करणे
सूणजे वैराग्य वाढविणे हा एक उपाय; व भगवंतवाचा मनाला अभ्यास
लावून तेथे तें जडविणे हा दुसरा उपाय. हा दोन मान्याच्या जागा आहेत,
एकीकडे विषयांविषयीं अर्पाति वाढविणे, व दुसरीकडेस स्वदृपाविषयीं ग्रीति
वाढविणे. दोन्ही प्रकार एकदम वाढवीत जाणे हेच मनाला वश करण्याचे
मुख्य साधन आहे. मनावर खुद्दीचा पाहरा ठेवावा, मन मोकाट सोडले तर
आपला शक्त होते, पण तेंच मन खुद्दीवश ठेवले तर आपला परम विनाश होते,
' मन करा रे प्रसन्न ! सर्व तिदीचे साधन ' सा अभंगात तुकोयारायांनी
मनाची धोरवी गायिली आहे ती याच उद्देशानें. ' उद्देरदात्मनात्मानं ' या
अध्यायात मनोवशलेचा उपाय सांगितला आहे:—

धार्यमाणं मनो यर्हि ग्राम्यदाधनवस्तितम् ।

अतंद्वितोऽनुरोधेन मार्गणात्मवशं नयेत् ॥ १० ॥

मनोगतिं न विमृजेत् जितप्राणो जितेद्रियः ।

सत्त्वसंपन्नसा बुद्धचा मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥

आर्थ—भाग्य करिताना मन चटकज् अमण करूं लागेल, विषयाकडे धावेल व चंचल होइल; म्हणून सावधपर्यं जागृत राहून त्या मनाच्या ओँडे अनुरोधानें म्ह० कलांने घेऊन नंतर त्यावर आपले सोगीर ठेवावें। मनाचा मार्ग सोहुं नकोस, त्याचा सारसा पिढ्ठा पुरीव. मन कोटे कोटे भटकते तें सावधपर्यं वहात जा, बुद्धि सत्त्वसंपन्न करून मनाला कधात ठेव, मन चंचल व अनावर आहे, विषयाकडे ओढ घेते म्हणून वर सांगितलें अरेपण या मनाचा एक मोठा सहुण आहे. त्याला जिकडे वळवावें तिकडे जानें. ज्ञानेश्वर महानानः—

परि या मनाचे एक निके । जे देखिलिया गोडीचिया ठाया सोसे ।

क्षणोनि अनुभवसुखाचि कवतिके । दावीत जाईजे ॥ १ ॥

पाण्याचा प्रवाह वळवावा तिकडे वळतो. मन हूं पाण्याच्या पाटासारांवें आहे. त्याला विषयाची चटक नी की लागली! तोच अभ्यास त्याला करूं दिला ह्याणून. तसाच परमार्थाचा, भगवाचितनाचा ध्यास लूवला सूखजे लागतां लागतां तोच गुण घेऊन मन उठेल. भागवताच्या ११ व्या स्कंधाच्या १४ व्या अध्यायात ध्यासांनी रपष्ट सांगितलें आहेः—

विषयान्व्यायायतश्चितं विषयेषु विषज्जते ।

मामनुस्मरतश्चितं मध्येव प्रविलीयते ! ॥ २० ॥

भगवंतानीं गंतंतही सांगितलें आहेः—

यतो यतो निश्चरति मनश्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतत् आत्मन्येव वशं नयेत् ॥ १ ॥

मुसानें नेहमीं भगवन्नाम नार्हे, इत्यानें भगवत्स्वकृप चितावें, कांगानें भगवद्गुण

ऐकावे; पाषाणी भगवंताच्या प्रासीसाठी चालावें; हातानी भगवंताची व संताची सेवा करावी; डोके देवापुढे व संतापुढे बोकवावें; हृदयात विषभाला ठाण देऊ नये; सर्व जागा परमेश्वराच्या परमशीर्णीर्वं व्यापून दाकावी; डोक्वार्हीं भगवंताला पाहावें; कार काय पण सर्व संकल्प भगवत्पर कसवेत; जागृतीत-स्वप्राण, वरी-दरीं सर्वकाळ खगवंतस्त्र नामसेत्रानें हृदयातीं दृढ आच्छूल दाकावें. भगवंताच्या नामाचा मर्दिमा लहान समजून नका. क्वसीपुआचा नारद साला. नामासाठा आमचा जन्म अमृतरूप साला, “तुका स्पै रामनार्मी ! रुतरुत्य साळों आहो,” असे तुकोथासारस्याचे टस्टसीन उडार आहेत. स्थृण ‘मुर्खी नाम, हाती मांक्ष ! ऐसी साक्ष बहुतासी’ सा तुकोक्तवर पृण विष्वाम ठेऊन अहर्निश मनाला नामाचा छंद लावून याया. स्थृण ने अवधी काया गोवंदकृष्ण हेते. कुद विष्यार्चीं दिवार्भार्तीं नामधारकाच्या वान्यालाही उर्भी राहत नाहीत. विष्याच्या नार्दीं लागले तर मन कृतन्याचें सहोदर घनतें, पण त्याला नामाचें भक्त घनविलें नर अमृताचा चारा लाणारें तेच इंस घनतें. कोणीहि व्यसनासकानें विष्याना भिकं नये. मार्गे सालें तें सर्व माक.

आतां तरी पुढे हाचे उपदेश । नका करू नाश आयुष्याचा ॥ १ ॥
 तुकाराममहाराजांनीं आपल्या मनाला इंसाची उपमा देऊन स्फुरलें आहे:—
 हरिनामवेलीं पावली विस्तार । फळीं पुष्पीं भार वोल्हावली ॥ १ ॥
 तेंचे माझ्या मना ! होई पक्षीराज । साधावया काज तृप्तीचे या ॥ २ ॥
 मुळीचिया बंजे दासविली गोडी । लाहो करी जोडी जालियाची ॥ ३ ॥
 तुका क्षणे क्षणक्षणा जातोकाळ । मोडी ते रसाळ अंतरेल ॥ ४ ॥
 येत्या विजयादशमाच्या मुहूर्तावर जर विष्यार्थीं घालून दिलेल्या सीमिते उलंघन करावयाचा आर्ही निश्चय केला तर ऐकिक—पारमार्थिक, व्यक्तिक—गण्यीय

सर्व ज्वसनांचा सून आम्ही मुक होऊन स्वत्तदृपशामीचे सोने लुट आणि साम्राज्यपटावर अधिकृत होऊ यांत लिळमान शंका नाही. आपण सर्वच विषयसीमेचे उल्लंघन करू या, रामनामाचे बाण हाती घेऊन बोक्षगड घेण्या-साठी विहळाचे गाडे वीर होईल आणि आखल्या जम्माचे सोने होईल, इतरेच काय पण सर्व तिकोचे लोहपण नाहीसे होऊन ते सर्व सर्वांमध्ये होईल. नामधारकाळा आजवर कधीही व कोठेही अपशय आले नाही. दर्शकांचे भगवंताला जो अर्पण करील त्याचीच जगात नित्य फते होईल.

११ संक्रांतीच्या हलव्याचे दाणे.

१ सुख पाहतां जवापांडे। दुःख पर्वताएवं ही तुकारामहाराजांची उक्ति मननीय आहे. सुख हे पुण्याचे कल आहे, व दुःख हे पापाचे कल आहे. हा जगात पुण्यारेक्षां पाप कोट्यटीने ज्यास्त घडत असल्यामुळे सुखदुःखाचे प्रमाण मेरुसर्वपन्थायाने विलक्षण सापडते.

२ यशिवाय आणली एक विचार आहे. लोक पापबरीजांची जोपासना झटून कारितात तशी पुण्यशीजांची करात नाहीत. शेनकरी शेनात दाखे पेढून न्यावर माती पसळून टाकतो तेज्हाचे ते दाणे अंकूर धारितात. दाणे उघडे टाकले तर ते विषयाकावळे लाऊन टाकतात. लोक मोहरीएवढे पुण्य केले तरी ते उघड करितात, पण पर्वताएवं पाप केले तरी ते शाकून ठेवतात! अर्धात् उघड केलेले आणि तेजी अखल्य असलेले पुण्य उडून जाते व शाकून ठेवलेले व तेजी पर्वताकार असलेले पाप बोड घेऊन उढते व त्याचा मत्रांड सुख घनलो !!

३ द्वाषकाता भूमि व सिंचन लागत असते, पापदूर दोषे आपणे लोल अंतर्भुवनभूमीत पेढून त्याळा मननार्च सिंचन देत असतो त्यामुळे ते मोठे खंडित'। शोल शोल मजात पाप प्रचलन (शांकून) ठेवण्याची मनुष्यमांशेची शबूति असते, ही फृति अहंभावापासून उत्पन्न शालेली असते,

४ तरे मुमुक्षु इदिवात पाप शांकून ठेवीत नाहीत. आपण पुण्यवंत व शुद्धवंत आहोत असें जगाठा नुस्ते भासवण्याची सर्व लोक धडपड करितात, पण 'पतित मी पापी शरण आलो तुज । राही माझी लाज पाडुंगा ' असें पाडुंगापा शी मोकळेणाने बोलण्याची तुकारामासारगव्याची तथारी असते ! पुण्यक लोक आपल्या हंद्रियानप्रदाचा थेवी गात असतात, पण,

माझे मज कटो यंती अवगुण । काय करू मन अनावर १

वाचा वदे परा करणे कठीण । इंदियां आधीम झालो देवा २

अशाप्रकांर । कांवासारवे स वानष्ट पुरुष रपण देशाभ्या न डावर बोलतात !

५ आपण पापुण्य भूगेत तांग । काय । सत्य हेव पुण्य व असत्य हेव पाप. अम्ह हे सत्यस्वरूप अमल्यामुळे असड ब्रह्माभतन हे तरे पुण्य व मावेचे सर्व प्रवृद्धार हे पाप. समर्थ मागतानः—

सत्याएवदं सुकृत नाही । असत्याएवदं पाप नाही ।

प्रचीतीवीण कोठेच नाही । समाधान ॥ ५ ॥

सत्य द्याणजे स्वरूप जाण । असत्य माया हे प्रमाण ।

येवेनिरोपिले पापुण्य । रूपे सहित ॥ ५५ ॥

इदिय पाप बोसरले । पुण्य परब्रह्म उरले ।

अमन्य हेतांच उरले । नामातीत ॥ ६:॥

दातांशोषाद् १०८/१०८

असत्य हे पाप व सत्य हे पुण्य, अज्ञान असारे तरीं दिभावे झुकी लरेण

णाची हा. पुण्याची. आषण जोसे असारेंसे आपणांस बाटें तरेच जगाला दिसारें ही
बुद्धि सोटी हा. पापा ची. म्हणूनच जगाल सत्यनिहा कमी हा. पुण्य कमी, अर्थात्
सोखयही कमी, म्हणून तुकोवारायाची 'सुस पाहतांद.' उकी तर्वयेच सरी आहे.

७ पुण्य क्षाकून ठेवण्याची बुद्धि पाहिजे. पुण्य क्षाकिले तरच ते अंतःकरणात
मोड भरील. म्हणूनच झालेचर म्हणतात.—

नाना कृषीबळ आपुले । पांघुरवी पेरिले ।

तैसे शांकी निपजले । दानपुण्य ! ॥ ज्ञा० अ. १३—२०७ ॥

८ गीतेच्या ११ व्या अध्यायात विश्वरूपदर्शनाची जी पुण्यकथा आहे निवृत्ते
नात्यर्य 'मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः' हा श्लोकार्थात आहे. सर्व
सृष्टि परमात्माचा ठारी आहे हे पाहण्यास प्रीकृष्णानें पार्थास शिकविले. 'वि-
श्वासय जग पाहणे' हाच वैष्णवधर्म होय.

९ शिव आणि गुरु वांशव्ये भेद आहे असे न्यास बाटें तो गुरु नव्हे व
गुरु आणि देव यांत भेद आहे असे ज्यास बाटें तो शिव नव्हे !! देव, गुरु
आणि सचित्य हे तरशः एकच आहेत,

१० दूध ही अमोलिक वस्तु आहे व गवकण 'दूध व्या दूध' असे रस्याने
जरी ओरडत जाते तरी ज्याला त्याची गरज आहे तोच ते चिकत घेतो ! त्या-
चपमांगे वेदांतशास्त्रातीली रहस्ये जगाला कुकट देण्यासाठी जरी तुकारामासारख्या
वाख्याने नोकत दुकान काढले आहे, तरी परमार्थाची ज्याला तहान लागली
असेल, तोच त्या दुकानापारी जाईल !

११ भूतांची दया अंतःकरणात अनिवार उत्पन्न क्षाल्यामुळेच पन्युपका-
राची अपेक्षा न करिला थे वेळी छढ अरेण व झाल सीसूनही 'विचयविष न
पिता कथामृताकडे वडा' असेच जौवाला संत सोगत असतास,

१२ पशुपती ज्यालामुळीजवळ जात नाहीत, त्यापमांगे खुलदुखादि द्वंद्वे
झालामीने देदायवान शालेल्या भद्रस्त्वाजवळ जाऊ खकत नाहीत.

१३ नित्यारथा महर्षीत मुद्दर्ही ज्ञाने पुस्त केवडा अर्थ सोधुन काढेलातः ॥ संक्षेप-
तीसारम्ब्या पर्वणीच्या प्रसंगी लोक समुद्रलानास—विचाशुद्धीसाठी जातात
हे लक्ष्मात आषून पंत गीतास्तुतिप्रसंगी मृणतातः—

मी तो अगाध गीतासुधानदीमाजि मारितोचि उडी ।

नरजन्मपर्व दुर्लभ जाणुनि घावी कशी न येथ बुडी ? ॥

नरजन्मप्राप्ति हीच महापर्वणी आहे व या पर्वणीची संधी साधून जीवानें
जर गीतासुधानदीन उडी भाटली तर शिविधतापाची लहूज मरून जाऊन य
जोवाचा जीवपणाचा विद्रोह जाऊन तो मुक्तस्वाचा मुखसोहळा भोगील.

१४ आत्मा हा महासागर आहे व हस्तपादादि अवयव हे त्यावर तरंगण्ये
चकाचे तुकडे आहेन, पण ज्ञानमूर्याचा उदय होतोच ते आत्मसागरात विरघ-
ट्यान जातात व त्याचें नामरुपादि नह होतेन.

१५ सच्छिद्यानें सद्गुरुला जी गुरुदक्षिणा घावयाची असृते ती नित्यनित्य-
पिवेकादि साधनचनुशयानें पवित्र ज्ञालेली हृदयभूमि हीच होय !

१६ श्रोत्यानां अधिकारसंपन्न वक्ष्याला जी दक्षिणा घावयाची असृते
नी 'एकले अवधान' होय । ज्ञानोबाबात आपल्या श्रोत्याना विनवितातः—

एकले अवधान दीजे । मग सर्व सुखांसी पात्र होईजे ।

हे प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आहडा ॥ १ ॥

१७ लकडे कोजांने व सत्य कोजांने हे गुद शिव्याला सांगित असतात. सन्
वस्तूचा भाव आहे हेच पाठ्याला शीरुण्यानें सांगितलेला—

विचारितां निरसले । ते प्रपंच सहजे सांडविले ।

मग तत्त्वात तत्व उरले । ज्ञानिकांसी ॥ ज्ञा० २—१३१

१८ हिरा उकिरज्यात पहून वकळा तरी तो वकळ ज्ञाहून टाकवाच स्वांचे
स्वयंसिद्ध तेज प्रकट होते, स्वाश्वार्ये भनावरचे वासनेचे अलिन तंसकार

झडून जातोच आन्मस्वद्वपत्राची मम्ह अरु होते. कासनेचे संस्कार गडून पडल्या. वरच चिलाचे चेतन्य होते.

१९ सपाट जमीनीवरून चालतानाही आंखका प्रतिपदी भयभरत इकून चा-
चतो, त्वाप्रभारे अज्ञ जीव लहान लढान प्रसंगानें सुदूर गांगदून जातो ! अ-
ज्ञान द्वारे अविद्या होय व तरे आंखेकण हृणजे अज्ञानच होय !

२० झानी मनुष्याची मोष्ट काहीं निराकी आहे. “अन्नअच्छादून। हे तों प्रा-
र्था आधीन, ” हे त्यास पक्के माहीत असल्यामुळे व प्राकृतीची कळे भोगल्या-
शिवाय कोणालाही सुटका नाहीं हे त्याच्या मनावर चित्रले असल्यामुळे तो सु-
दूरांते समाधानवृत्तीमें सोसतो. रंगनाथ स्वामीनां हृष्टले आहेच—

जाळिले संचित समुक्तीं ज्ञानामीमाजी निगुती ।

क्रियमाण पूर्वप्रवाहे विविषूर्वक कर्म घडती ॥ १ ॥

निर्हेतुक निरंहकरे ब्रह्मार्पण सहजाचि होती ।

प्रारब्ध कलेवर भोगी साक्षी हा ईश्वरमूर्ती ॥ २ ॥

२१ श्रुतिस्मृतिपुरगणेतिहासादि भंथ ही भवसागरातून ताढून नेणारी
नोंका आहे व सहूहे हे नाविक आहेत. श्रुतिस्मृतींचा अर्थ गुरुम्भानें व
सांपदायपरंपरेच थवण केला पाहिजे.

२२ दाचन आणि थवण यांत महादंतर आहे. केवळ आपल्या बुद्धिमत्तेच्या
जोरावर यंथगर्भ आपणास सांपडेल अशी कोणीही घेंड मारू नये. थवण,
मनन, निर्दिष्यासत द्याच आन्मसाक्षात्काराच्या तीन पायन्या आहेत.

२३ माह्या ३ वर्षांच्या शांतानामक मुलीला मी एकदा काहीं खायचा पदार्थ
देऊ ठारंगलो, पण ती इत पुढे न करिता इणाली—“मला नको. मे काय आहे
कळेण जाणे ! बाशा ! तूं कैं लाडू गोड आहे की नाहीं तूं मल सांग
हृणजे मी झारून ! ” शांतीचे तें भाषण रेकलाच मी चकित झाली. सहुक

तरी यावेक्षा दुर्लेरे काव करितो ! अलकानांवे अधुरुकड आपणः स्वेतः सोकेन
तुम आत्मवरथ तो तें शिष्याच्याह- हाती, द्वेषो ! श्री ब्रह्मरामे शांतीने भज्ञे
घेनले पण शांतीने भला एका उदास तस्वावे स्वरण दिले यावद्गुल ती भज्ञे
त्यावेळी मुख्यप वाटली !

२८ नग जगद्वेषराची छात्र आहे.

२५ सत्संग इणजे केवळ भव्याचा संग नव्हे, कारण भव्याभव्यात बुद्धी-
पुष्टकड वेळा नीव मतभेद होतो. भर्ला माझसे बुद्धी क्षक्षवश आहेत. तरा-
सत्संग इणजे सन् दस्तुचा संग होय, हा संग एकदा घडला इणजे विष-
डगारा नाही. ! जीवाचा तरा मिन्ह इणजे अ त्पराम हाच होय. त्याला रोग,
मृत्यु, लोभ, चंचलता इत्यादि विकाराची भोवि नाही. भना ! या आत्मारामाचा
संग कर!—

मना संग हा सर्व संगासि तोडी। भना संग हा मोक्ष तात्काळ जोडी ॥

—श्रीरामदास

२६ प्रपञ्च व परमार्थ ही दोन्ही ज्याला साधता येतात त्यालाच उभयलोकानली
यद्विषय चुर्वे अनुभवायला सारपडतात. महापुरुषावे लक्षण समर्थ असे देतातः—

प्रपञ्ची जाणे राजकारण । परमार्थी साक्ष्याविवरण ॥

सर्वोमध्ये उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥ १ ॥

२० कोणर्त्ती ही कड काळकमानुसार परिपक्तेस येते; ओग्यकालापुर्वी
काही केळे तरी तें पूर्णतेस येत नाही. त्याप्रमाणे प्रवेकाला स्वतःच्या परि-
भ्रमाने, सू० विवेकानंद ब्रह्मपट्टामि कहन व्यापी लागते, दुसऱ्याचे' परिभ्रम
त्वाच्या उपयोगीं पहन नाहीनः—

सांगावे कोणे कोणा चिंता आपुली आपणा ।

दुःखे या संसाराच्या शरण चावे नारायणा ॥ १ ॥

—रामदास.

२८ परिषक शालेन्या कक्षावध्ये शाळास आलेले कळ ठेवले तर स्थान्या संगतीने ते लवकर परिषक होते, त्याप्रमाणे साधकीच्छा संगतीने मुश्कु शाध-काळस्येठा जाऊन लवकर पोऱतो !

२९ नित्यनेमाचा प्रयात सुट्रे देऊ ही धर्मदृष्ट्या अत्यंत मोठी झानि आहे, लहर येईल तेढ्यां वाचावे, मनास येईल तेढ्यां पूजन करावे, तथ्येत ल्यागेल तेढ्यां धर्मकर्म करावे हा ‘मनःयूनं समाचरेत्’ आ आळशांचा मार्ग अनर्थावह आहे. नित्यनेमाचे महत्व समर्थ बर्जितात:—

नित्यनेम हड्डचिरी । तेणै शुद्ध चिरबृत्ति ॥

होवोनिया भगवंती । मार्ग फुटे ॥ १ ॥

एकाग्र करूनियां मन । अंतरी करावे ध्यान ॥

सर्व सांग पूजाविधान । प्रत्यही कीजे ॥ २ ॥

३० मनुष्याच्या टिकाणीं घरादारांविश्यीं विलक्षण घेन असते व साडेतीन हाताच्या देहावर आपलेपणाचा मोठा अभिमान असतो. गेहावर व देहावर घेम टेचा असेच साधुसंत सांगतात, मात्र गेहदेहाची व्यापकता वाढवा असें त्यांचे सांगयें असते. विश्वाएवडे आपले सत्तेचे घर व चराचराल्बढा आपला देह असताना आपण कल्यनेच्या दुःसंगाने व्यंजने द्वारित्र्य का भोगावे ! झानो-वाराय सूणतात:—

हे विश्वाचि माझें घर । ऐसी मती जयाची स्थिर ॥

किंवुना चराचर । आपण जाहला ! ॥ १ ॥

१२ ईश्वरविषयक संवाद.

सेतुक १.

मेल्या कोजागिरी पूर्जिमेल्या दिवशीं मध्यरात्रीच्या सुमारात्स विचवडहेती
ओमेश्वराणोसाची बाबें दरोन घेऊन नजीकच्या एव्य घाटावर यी एकटोच
आपल्यासि विचार करीत बसलो होतो. “ भगवान् शंकर हा बेळी संचार
करीत करीत जर हा गावीं ‘ को जागरि ’ इणजे ‘ जागा कोण आहे ’
असा शोध घेण्यास आले असले नर त्याना बर्यं कोणी जागृत मनुष्य
भेटेल काय ! गावीत दोन घार ठिकारी जागरण करणाऱ्या लोकांचे अद्दे
आहेन. परे व सोंगट्या सेकण्यात, हृहुतु घालण्यात, आण्डाओरड
करण्यात, बायकल गप्पा घोलण्यात व निर्जिव घटामस्की करण्यात काही
लोक गुंग साले आहेत, हे लोक आणखी काही वेळाने बहाचे पेले, कॉफीच्या
बशा व दुधाच्या नपेल्या रिचवून पहारे घाटावर आनाना येतील, पण हे
जागृत आहेत काय ! उपानिषदानीं ‘ जागृत रे जनाः उसिष्वत, जागृत,
माध्यवरान्निबोधत ’ असा जो उपदेश केलो आहे खापवाणे हे लोक सरे
जागृत आहेत काय ! आपण कोण आहेत, व कोठे जाणार याची याना
ओळख आहे काय ! हा रात्रीं जागे राहणाऱ्या ज्याने पशात पाढला त्या
महास्म्याचे लोकांनी जायण करून बहाचे पेले रिचवावेत एव्हेच ‘ असिद
साध्य ’ होते काय ? कोजागिरी पूर्जिमेला मध्यरात्रीं सभोवार
विरङ्ग चंद्रप्रकाश पढला असताना अशा शात बेळीं मनुष्यांने एकटे बसून
स्वस्वद्वपाचा शोध घ्यावा; मायामोहाच्या घोर निर्देशन जाने होऊन आपला
आपण शोध घ्यावा :—

ठारीच वैसोनि करा एक चित्र ! आवडी अनंत आळवाचा ॥ ? ॥
क्षम्य प्रकारच्या जागृतस्त्रिये खालवाचा हे खेळ नव्हे काळ ! पण

असी अवस्था आज सा चिंबवड क्षेत्राची नाही व बहाराहृत कोणत्या शहराची आहे ! संचर सारखाच अंधार ! काहीं लोक सोंगट्या सेक्षण्यासाठी जागणार, व याकीचा तमाच लोकसमुद्राय स्वरुप घेरणार ! आपल्या धार्मिक संस्था, किंतु उदाच हेतूने स्थापन क्षाल्या आहेत ! पण लोकोना नुस्ती कवर्हत करायथाचीच संवय क्षाली आहे. नास्तिकाना खर्च नक्को, त आस्तिक इष्टविणांन्याना नुस्त्या कवायर्तीत दृश्य राहण्याची संवय क्षाली आहे ! सर्व धर्मसंस्था, पर्व, व उत्सव हांचा हेतु मनुष्यांना ' जागृत ' करण्याचा असतो, पण जागृत होण्याची धडपड कोर्ड आहे ! देवांने नरतनुसारखा कल्पवृक्ष जोडला असतांना त्याच्या छायेलालीं राहून विषयांच्या घारांति होके खुपसण्याची दुर्भुद्दि मनुष्याला कां बळवी ! इतचा. चितामणी सोहून कवड्या गोळा करायची बुद्धि होणें हे केवडे दुभाष्य ! देव हृदयात जश्चत असतांना त्याचा शोध न घेतो इनर लास बस्तु मिळविन्या तरी त्यांचा तत्वतः काय उपयोग ! स्वखृपाच्या टिकाणीं जागृत क्षालेला किंवा जागृत होण्याची धडपड करणारा असा कोणी नाही काय ! " असे विचार मनांनि येताच मागून कोणी धक्का दिल्यासारखे होकून शेजारीच असलेल्या मोरायागोपाच्यांचे मला स्मरण सालें ! त्या महासिद्धाच्या स्मरणा-वरांवर चिताला प्रकदृश आनंद क्षाला. चिंबवडास भागान् शंकर आताच शाले व ' को जागर्त ' हणून जर पभ केला तर त्याला उन्नर देण्यास हा नहात्मा समर्थ आहे असे मनांन आले. मोराया गोपाच्यांनी शक १४७० मध्ये जिवंत समाध घेतली हेती ! हा पुरुष ' जागा ' क्षरा. ही कल्याणा शुद्धताच शीर्णतंत्रल्य श्लोक आठवला.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संघमी ।

सत्यां जाग्राति भूतस्ति त्या निशा यश्चतो मुनेः ॥ २—६५ ॥

स्वखृपाच्या टिकाणीं सर्व जीव निजलेले असतास एव मुक्तिवर जागृत असली

विष्वदेवान्होऽपि सर्वं जीव ज्ञानम् असत्तात् य तेर्थे हो निष्वलेला असाक्षे ! मुक्ती-
भराला मिथ्यासृष्टिचे भाव नाहीं व विषयी निवाला स्वतन्त्रपाची, पाणग्रह
नाहीं ! ज्ञानी पुरुष निरंतर भगवन्तर असलो व अज्ञानी पुरुष क्षमेंद्र विष्वदेवान्हा
ध्यानात् रमलेला असत्ते ! परील श्लोकाचा ज्ञानेभरमहाराजाची भवार्थमुक्ता-
गितला अहे यो असाः—

देसे भूतज्ञात् निदेले । तेर्थंचि जया पाहले ।
आणि जीव जेथ चेहूले । तेथ निद्रित जो ॥ १ ॥
तोचि तो निरूपाधि । अर्जुना तो स्थिरबुद्धि ।
तोचि जाणे निरवधि । मुनीश्वर ॥ २ ॥

मोरया गोसाळ्याचे चरित्र आठवताच माझें हृदय सद्गुरित साठें व 'धन्य धन्य ते
संत की ज्यानी सर्वं उपाधि सोहून पगमाम्याला ओळखले ! ' असा उद्गार माझ्या
बोहून निघाला. परमेश्वर व संत दोन नाहींत, दोघाचे म्यरूप एकच ! सर्व
संताचे स्वरूप एकच होय ! क्षणभर त्या स्वरूपाच्या चिन्नात मन ऊंग काले
असतां बाह्य सुशीचा मला पुणे विसर पडलाव किंचिकाळ निरूपाधिक प्रेमसुखात
मी पार युहून गेलों ! असा काही काळ गेला तंम माझा एक पुणेका विच तेर्थे पाह
लाला. माझी बृति पाहून माझ्या या मित्रास सांनेदाखर्य वाढले व
त्याचा आणि माझा संवाद मुक्त शाळा.

ग्रिहः—तूं काहीही इण, एण इंधर अतकर्य व अज्ञेय आहे, सपून.
आणज ईवराच्या गोष्टचि बोलायचे सोहून दिले पाहिजे ! ज्याबद्दल अहय-
स्याला काही कळगेच शक्य नाहीं त्याचद्दूळ तुक्का चचा व विचार कळीत वस्त्यात
कळ्य अर्थ आहे ! शर्टच सांग, इंधर आहे अशी तुक्की भद्र आहे काय !
इंधर सूजे काय !

जी—ज्याच्या संसेला मिथ्यात कोणी अवसेष करू शकत नाही, जी

तुमच्या मनोरथाना अवरोध कळू शकतो व जो सर्व जीवाना एका उद्दिशाकडे नेतो
जावे परमेश्वर होय !

मित्र:—ही व्याख्या कारच विलक्षण आहे.

मी:—असेल. सर्व मनोरथ सिद्धीस नेण्याची तुष्टीत शकि असती
तर मी तुलाच परमेश्वर मृठतें असते ! ईश्वर स्वतंत्र व स्वसत्ताक आहे व
त्याच्या इच्छेच्या आड कोणीही येऊ शकत नाही; ह्याणनंच मी त्याला ईश्वर
सूणतो. तुला आपल्या इच्छेप्रभागे वागता येत नाही, पदोपदी तुम्हे मनोरथ
भग्न होतात, तू विश्वातन्या अनेकांच्या संस्कारांची चालतोस ह्याणन तुला ईश्वर
सूणता येत नाही.

मित्र:—अनेकांची सत्ता म्हणजे जर ईश्वर, तर आपल्या पुणे शहरांतले
लोक म्हणतील तें कळू शकतात मग त्यांनाच ईश्वर का झाणे नये ?

मी:—पुण्यांतले, नाही कलकस्यातले, किंवा लंडनचे लोक घेतलेस
तरी भूद्वयावेळी त्यांना पाऊस पाडता येत नाही किंवा नको मृठतें असता
बद्द करिता येत नाही ! पुण्यांतन्या लोकांना जर स्वतंत्रे वागता येते, तर
पुण्यास प्रेग का येता व सोंपडघात राहायला स्वाना का जावे लागते ! त्यांना
प्रेग नको आहे हे तर उघड आहे, त्यांनी प्रेगला एकदम नोटीस दिली असती
की ‘तू सा क्षणी येथून जा !’ पण प्रेगला ऐकायला लाचायचे आहे
कोणाच्या हातात ! हैद्रावादेला निजाम सरकार, रेसिंटन, शेकडों अमेर उ-
मराय व लाल पन्नास हजार कोज असतांना दोन दिवसात शहर जलवय होऊन
गेले, व लक्ष मनुष्ये मेली. कोणाच्या घ्यानी मरीं नसता असा अकस्मात् घ्रन्थ
ओढवला. निजाम सरकारच्या काय मनात नाही आणे की, आपले हे शहर
जलवय होऊन जाऊ नये ! निजामच्या व रेसिंटनाच्या पलीकडे विश्वात
कोणाची तरी सत्ता आहे. कर्वाचर उजाला सत्ता चालवितां येते सो मर्वेश-
किमान् परमेश्वर होय !

मित्र:—ईंप्रजांची सत्ता कायाचर चालते तर मग ईषनं च परमेश्वर होइ !

मी:—इंप्रजांची सत्ता जर जगावर चालती सर सर्व जगाचा नक्काशा त्यांनी तोडडा कळून सोडला असता. कानून, जर्मनी, रशिया, अमेरिका ही राष्ट्रे खंतंप्रपर्णे त्यांनी टिकूं दिली नसती.

मित्र:—हिंदुस्थानापुरते तरी इंप्रजांना ईश्वर मानता का?

मी:—तुझे विचारसरणी कारब कोती आहे. इंप्रजांची हिंदुस्थानावर सरी सत्ता असती तर नव्या चळवळींने तेज त्यांना धोबविता आले असते! त्यांची सत्ताही अनंतकाल टिकेलच अशी स्वाही यायला कोण नयार आहे? रावणासारख्यांची साक्षात्तर्यां गेली, याक, रोमन, मुसलमान इत्यादिकांची साक्षात्तर्यां नाहीशीं ह्याली. ईश्वर जसा सर्वशक्तिमान् आहे. तसाच तो न्यायी व दयालूही आहे. काढ्यागोन्याचा भेद इंप्रजांजवळ आहे, ईश्वराजवळ नाही. स्वार्थेकपरता इंप्रजांजवळ आहे, समता परमेश्वराजवळ आहे. सर्वशक्तिमत्त्व, समत्व, व दयालुत्व जर इंप्रजांत असते तर आखीं त्यांनाही ईश्वर लाईले असते! ईश्वराचा वास गुणांजवळ आहे, देहांजवळ नाही. इंप्रज तुझांआहांसारखीच माणसे आहेत. त्यांचा स्वार्थ ते ओळखतात, आमचा आहीं अजून ओळखीत नाही. त्यांचा आमचा स्फुटा स्वार्थांस्वार्थांमधला आहे. ज्यार्थ पुण्य ज्यास प्रवळ होईल तो दुसऱ्यांस निकील. इंप्रजांना जन्ममृत्यु आहे, इंप्रजांना छुलदुःख आहे, इंप्रजांना यशापयश आहे, त्यांच्या सतेना संकोच-विस्तार आहे, व बृद्धि—नाशाही आहे. परमेश्वरी सत्ता सर्वांवर सर्वकाळ सारसी चालते, व त्या सत्तेवरोयर न्याय, समता व दयालुपण हीं असूड आहेत. परमेश्वरी सत्तेच्या अनुरोधानें जे चालतात त्यांना यश मिळते. परमेश्वरी इच्छेच्या ओषावरोयेर जे जातात त्यांना शुल मिळते. आपण सर्व मन्त्रे उपाधिकम आहोत, परमेश्वर! निहायाधिक व शुलक्षण आहे. आमच्या इच्छा उपार्थीच्या अनुकूलताप्राप्तिकूलतेप्रमाणे सहज-निर्झक होतात, पण ज्याच्या इच्छाप्रार्थी-कळून विष चालते, चंद्रसूर्य व पंचमझमूर्ते ज्याच्या आझेने खेतात,

ज्यांदाच्या उतरंगी ज्यांच्या संकलनात्तरोवर रचनेत ने लक्ष्यरूप, तो लिंगेश-
किंमानु, सुवेणा, सर्वनोमुख दयाळु परमेश्वर मात्र सरा सत्ताधीश आहे, त्याच्या
चरणी माझे अवंतानंत प्रणिपात असोत.

[लेखांक २.]

मित्रः—ज्यांच्या तत्तेला विश्वास क्योणी अवरोध करू भक्त नाहीं, पण
ज्यांची सत्ता सर्व बांगूर्णीं आपल्या भनोरांना अवरोध करिते तो परमेश्वर
होय असें तुं द्याणालास. अवरोधकत्व हें तुश्या मतें परमेश्वराचे लक्षण
दिसते. मी आधजा, दिरिदी व असहाय आहें आणि माझ्या मनांत काशीत
असलेल्या एका मिश्रास पहावयाचे आले तर आधक्षेपण, दागिद्य व असहाय-
त्व ही सर्व कारणे माझ्या मिश्रदर्शनदृष्टप मनोरथास अवरोध करितात सणून
त्यानाच तुश्या घ्यासुबेप्रभार्ये परमेश्वर सूणाचे लागेल !

मित्रः—तुश्या घोलण्यात भोटी चूक आहे. परमेश्वराच्या विविध लक्ष-
णापैकी अवरोधकत्व (नियामकत्व) हें एक आहे.

कृ = अ + क + र + य + च + ह. इ. असें समीकरण दिले लणजे
कृ लणजे अ किंवा कृ लू० य असें लणणे चुकाचे होईल. मला सावदून ' अंधे
आणि हसी ' या गोईचे स्मरण होते. पांच चार आधके हसीपांची आले
आणि हसीचे वर्णन करू लागले ! एकाच्या हाती हसीची सोड आली व हसी
गढेसारखा आहे असें तो लणू लागला ! दुसऱ्याच्या हाती हसीचा काढ
आला व तो तोन्याते पुढे होक्कन लणाला, " छे छे ! तुं मह आहेस, हसी
कसा आहे हे तुला विलकूल समजले नाही. तें असलादिकार्नाचि जावले
अरे शूसी ! हसी झुपासारखा आहे !! " तिसऱ्याच्या हाती हसीचे ' कृठ
काढू व दोयोलाही शूले ठरवून तो लणाला, ' हे ! हसीचे दृष्ट आर्द्धाचे

भोव्वालें. 'हसी देवासास्ता आहे !' चवधार्या हातीं इतीवड. कंश लागला व हसी संभासारता आहे असे तो सूऱ्या लागला !! सामग्रीचे अत्येक जण आपलेच, मन सरे व इतरांचे कर्वाची लोटे असे प्रतिषाढूऱ्या लागला व त्या चौधात शिवीगाळ क नारामार झुक लाली; इतकांमध्ये एक होब्रस मनुष्य तेथे भाला व त्यांने प्रत्येकाच्या मताचा आशांक घेऊन सर्वांचा समजूत काढली ! हत्तीला स्तंभ द्युणांने जितके मुख्यपणांचे आहे जितकेच ईश्वराला अवरोधकत्व द्या एकाच लक्षणानंवरूप पाहणे अविकाराचे आहे ! तुमचे आईचापही तुमच्या मनोरथांचा अवरोध करतात, आकृपणीं शिक्षक व तरुणपणीं वारिड्ही तुमच्या मनोरथांना प्रतिबंध करितात, सूणून ते ईश्वर होत नाहीत. सर्व आजुनीं सर्वांना स्वेच्छेप्रमाणे ज्याला अवरोध करिता येतो तोच परमेश्वर होय. तो स्वसत्तासूर आहे व अस्तित्व चराचर सृष्टीपर त्याची सत्ता चालते. धुंदिराज कवि प्रल्हादकर्येत सूणतोः—

भू, जल, तेज समीर, स्व, रविशशिकाष्ठादिकीं असे भरला ।

स्थिर चर व्यापुनि अवघा तो परमात्मा दशांगुले उरला ॥ १॥

ग्रिहः—तुसा हत्तीचा दृष्टांत तुस्याच गव्यांत येनो. सर्व हसी आपणास एकाच वेळी दिसत नाही. केवळी त्याची सांड इसने, केवळी कान दिसतात; केवळी पाय दिसतात; वै याची वेळींने दिसतं त्यांचे वणीने दृष्टांतांने तसेच करणे यांन कांही चुक नाही. तसेच निरांनरात्र्या आजुंते परमेश्वराकडे पाहण्ये कांही चुकाचे होणार नाही. हें जर तू कबूल करावील तर तांन पोराची तस्य विधवा आई दृष्टांत पडलाच तुसा परमेश्वर कूर आहे असे भी झालेले तर तुका सुपेल का ? परमेश्वर दक्षाहु आहे असेच तुम्ही नेहीं सोनल केलता, परमेश्वर जर कूर आहे तर त्याची भास्क तरी का करा !

ग्रिहः—तुम्हीं अशर आपल्हांनी तुम्ही नवात्प रुदून राहिलेच पाहिले, कारण तुम्हीं सर्व त्याच्या सतेसालीं नाहित आहूत ! सर्व आजुनीं तुम्ही शूर्य जह-

ड़ले आहात, व नम्हा नासिकाला मुझ्हा मी अनुक गोह स्वसरेने करीनव
असे न्हणां येणे शक्य नाही ! परमेश्वराच्या इच्छेशाबून ताढा येणे पानही हालत
नाही. दोन महिन्यापुर्वीच तुशी बायको मेली तेज्हा पुण्याचे स्वदेशी विदेशी डाक्टर
आण्यून एक हजार रुपये आर दिवसांत तूं सर्व क्लेस, पण तुम्हांला तिचे
आमुख पठवर तरी बाईविना आलें का ! सर्व ब्राह्मी सर्वबा पराधीन आ-
हेत व सर्वांना उथाच्या निवावक शकीपुढे दाकावै लागते त्यालाच आम्ही
परमेश्वर म्हणतीं !

मिळः—पण परमेश्वराला इयाकू येणे नाही, तो कूर नाही का ?

मी—शाबारे ! हा विषय इतका जिज्ञाव्याचा आहे की त्यावर चर्चा
करायलाही माझे मन घेण नाही. सर्व जीवांना स्वधेश्येनेच परमेश्वर दपाळु
आहे असे वारलें पाहिजे. आपल्या आईविषयी मुलाला जसें सहजप्रेम
वाटतें तसें इच्छाविषयी वाटलें पाहिजे. परमेश्वराविषयी शंका घेणे हे महत्याप
आहे, अरे ! दुष सोडी सोडण्याकरिता आईही मुलाला मारते, सणून ती कूर
होविने काय ! कांशी देणी कार वाईट आहे, पण जगत्पीडा करणाऱ्या कंसासा-
रस्या दुष्टांना कांशी देणे, ठार मारणे, सूम करणे हे कूरपणाचे होईल काय !
अफजूलखानाला मारण्यानें शिवाजी कूर ठरतो काय ! ठग्या रामोशालू
कांशी देणे आपाततः कूरपणाचे दिसतें पण त्यांने आपस्या बायकोपो-
रांचा खन केला होता हे आपणांस कळले म्हणजे समाधान वाटत नाही का !
हे कां वाटते वरै ! कूरपणाच्या कृत्यात दयाकृपणा असतो. जगाच्या क-
ल्याणासाठी कंसाला, गवाळाला, हिरण्यकशिपूला, अफजूलखानाला, व टम्याला
मारणे हे परमदयाकृपणाचे हत्य होवै !

मिळः—इतरांच्या दृश्यावै कंसाला मारणे दयाकृपणाचे होईल, पण क-
साशी हा परमेश्वराचा कूरपणाच नव्हे काय !

मी—स्याच्या स्वतःव्यासासाठीच कंसाला मारणे ही लीला भगवंतच आ-
ज्ञानात ! वैत केकावलील म्हणत्यतः—

असंख्य सळ संगरी निजकरी तुवां बाहिले,
न निष्पुरपो— कृपा कहनि ते भवी तारिले ।
जग्गनक तुं, मुले सकळ जीव-या भातुके,
दटावुनिहि देसि वा ! अमृत नेदिजे घातुके ९०

भगवंत दटावुनिहि भातुके म्हणजे लाऊचा पुडा हातावर ठेवीत असतात. या भगवंताच्या दटावण्याला कूरपणा म्हणजे हे विषयस्त्रुद्धीचे लक्षण आहे. बाप बासाकारी मुलाला भव दासवुन त्याच्या हातावर लाऊ ठेवितो, स्थाप्रमाणे परमेश्वरांचे आपणावर जां संकरे आणतो, नीं आपन्या कल्याणार्थाच आणात असतो. आमच्या स्थूलहस्तीला विनाश छळ, संकरे, आपलि, क्लेश, पराभव, दागिद्य, दुष्काळ, मृत्यु हे सर्व पकार भगवंताच्या अवहेलेमुळे होतात असे बाटते; पण बास्तव; अनिश बाटणारी भरिऱ्ये आमच्या आध्यात्मिक उम्बल्यर्थाच देव आद्धावर आणात असतो ! कोणाचाही घातपात करण्याची इच्छा परमेश्वराच्या ठिकाणी नाही, त्याची दृष्टि सर्वावर सारसी असते, दैर्घ्य व देव आपापल्या वासनेची व कमोची कळे भोगतात, विषयस्त्रुद्धीने भगवंताच्या कमांकडे पाहणारे लोक हेच दैत्य होत व परमेश्वराच्या इच्छेप्रमाणे आपल्या इच्छेचा ओष बद्धवणारे पुरुष देव होत, देव किंवा भक्त साना स्वरूप इच्छाच नसते, भगवंताची इच्छा हीच त्याची इच्छा असते.

ग्रिही:—भगवंत दुश्मांचा नाश करितो, एण हिरण्यकशिरुसारस्या स्वपत्नी-नुसार स्वपुभ्रस शिक्षण देणाऱ्या र्हीरास ज्वाने मारले हे मास्त्वा मर्ते करै केले नाही.

मी:—हिरण्यकशिरुची तुद्धी कार विपरीत जाली हेती, हृष्णन त्याळा नीठा कटका याचा लागला. रोग नितकम फक्क, सितके औषध तीव असते,

साथा कांठा सुर्खेच निंबनो, बोड्या जंखमेवरं जगा जालीवे उपाय करावा
लागतो व तेग दुःखाध्य शटलोवा पावळी तोहून काढावा लगतो ! एण
दुःखाध्य रोग्याचा वाय तोहून काढणारा डाक्टर जसा कूर नसतो, त्याप्रमाणे
महापत्ति आणणारा व तिच्यो द्वारे तुमच्या डोऱ्याने अंजन घालून तुकाळा
जासून करणीरा कर्मेवरली कुर नाही ! मुशी आपली मुद्दी परमेश्वरविनमुक्त
कळन उफराट्या दृष्टीने त्याच्या कृतीकडे पाहत जाऊ नका.

मित्रः—हिरण्यकशिपुला मारण्यांत कूरणा कसा नाही ?

मीः—हे उदाहरण तर तुझ्या सासें गळ्यांत बडणार आहे. शहिसुखाच्या
दृष्टीला हिरण्यकशिपूचा वध हा त्याचा नाश आहे असें वाटते. पण ही मोठी
चूक आहे. प्रल्हादासारखा परमभक्त ज्याच्या पोटी भगवत्तानें घातला त्याचा
नाश कराय वे त्याच्या मनात होते काय ? महाभाष्यन ज्याच्या वीर्याग्रसन
उत्पन्न क्षाला त्याचे अनेकांकण काय काय सरोकारच्या भगवद्वेषानें लिंडचिडले होते ?
दुसरे प्रमाण असें की, मरणसमर्थी चुकून देशाचे नाव तेहून निघाले तरी
जीवाला सद्गुण निवारण, मग साक्षात् भगवताच्या मार्दीवर, भगवंताच्या हातानीं,
भगवंताचे मुखकमळ डोऱ्यांपुढे असतांना व संवेदयें भगवद्दृष्ट शाळीं असतांना
ज्या हिरण्यकशिपुला मरण आले त्याचे मरण इणजे काय त्याचा नाश
होय ? तुम्ही अर्धवट नालेकांना मृत्युचा मोठा बाऊ वाटतो व मृत्यु ही
आपत्ति ओहे असें वाटते, पण ही तमची चूक होय. हिरण्यकशिपूचा मृत्यु
हा त्याचा नाश नव्हे, ही त्याची सद्गति आहे ।

**मित्रः—हिरण्यकशिपु देशाचा द्वेष तरी करीत असे, पण बद्धेत्तरस्या
निस्तीर्ण नेतोचा छक भगवंतानीं कां केला हे तू सांगू शकाशलि ?**

मीः—ओहे हे ! त्योत काय गृह आहे ? आधीं तुम्ही रक्षलक्ष्मीचे
लोक ज्याला छक इणतो लो छक नसून अनुभव आहे ! हा तेव्हा अरिह
दुःखदायक असत्त्वासुर्ये व कारंवार मनात शोहात पाहून असेकातीला तेकातु

असन्यामुळे भक्तकन्याणार्थे भक्ताला प्रथम निष्परिषह करणे म्हणजे भक्ताचे सर्वस्व हरण करण्यांत भगवंताचा हेतु त्याच्याच मुख्याने मी सांगतोः—

करितो अनुग्रह मनांतूनि जयावरि दयाअ मी हरि तो ।

ल्याच्या भर्तीर्थाते, न पडो द्याया तया अभी, हरितो !! || १ ||

मी दयाअ म्हणजे दयेचा मेष आहे. ज्याच्यावर मी मनांतन अनुग्रह करितो, त्याचे मी-मार्जे या भर्तीर्थाते पड नये म्हणून, मी सर्वस्व हरण करितो ! द्रव्याचा मद अनावर आहे, ऐश्वर्याचा उन्माद कर्तृण आहे, म्हणून त्याला निष्कांचन करून ठेवनो.

अर्थीही मद होतां होय पुरुष वहु अनुग्र वा ! धात्या ! ।

अवमानितो जनाते मातेही ! ती पिशाचवाधा त्या || २ ||

‘आढयोर्भिननवानामि कोन्योस्मि सदृशो मया’ इत्यादि प्रकारातीनि मनुष्य उन्मत्त होतो, स्थूल आसुरी वृत्ति बनविणारी त्याची आसुरी संपत्ति मी हरण करून घेनाऱ्या, विपास्ति, दार्गद्य, क्लेश, सकर्ते ही भगवंताची अवरुपा स्थूल लोक समजतात, पण ही अवरुपा नमून हे कांही विरोध प्रकाराचे उपदेशप्रसंग आहेत. भगवंत आपन्याला हे खडे देत अमतात, व हे जर आपण गिरवठे नाहीत तर तो दोष आपला आहे.

गिरळः—विपत्तीला भगवंताचा अनुग्रह समजण्याइलके वेडे कोण आहेत ?

मीः—हे पहा, हे जग असे उकराऱ्ये चालूले आहे की लोक शशाण्याला वेडी व वेळाला शशाणा समजतात. पण जगाच्या दृष्टीचे वेडे लोक विपत्तीला भगवदनुग्रहच समजतात. कोरवाचा नाश होऊन धर्मराज सिंहासनाधीश्वर शाळे नेव्हा कुतीते देवापाशीः—

विषदः सन्तु नःशश्वत् यामुः संकार्त्यते हरिः || १ ||

महण ने ज्या विषतीं हरचिं असेंड स्मरण होतें ती विषति आमच्यावर निरंतर असो, असाच वर मागिनला !

[६] देव भक्तालागी करू नेदी संसार। अंगे वारावार करूनि ठेवी।

...

[२] बाइल मेली मुक्त शाळी। देवें माया सोढविली ॥ ? ॥

विठो ! तुझे माझे राज्य। नाहीं दुसऱ्याचे काज ॥ १ ॥

[३] बरें शाळें देवा दिवाळें निघालें। बरीं या दुष्काळें षीढा केली ॥

...

या तीन अभेगांत तुकागममहाराजांनी तेंच मागिनाऱ्ये आहे. मंपत्ती अथवा विषति, मूळ अगर दुःख, जन्म अगर मृत्यु हीं दैदैं देव आपन्या हितामार्गाच आपणावर आणतात. ठे धडे आहेत. प्रयेक प्रसंग म्हणजे एक नवा धडा आहे, पण मदु मुलीप्रमाणी बहुतेक लोक तो विसरून जातात. हृशार विद्यार्थ्यांला गुरु पारितोपक देनात, व दृढ अगर कुचर मुलाळा याकावर उभे करितात. वाटेल ती शिक्षा देनात. दोन्ही विद्यार्थ्यांबद्दल गुहला सारभीच कळकळ असते. पारितोपक अगर शिक्षा गुरु कल्याणार्थच देन असतो, तसाच परमात्मा सुत अगर दुःख दोन्हा प्राकर्म पाहून आपन्याला देन असतो. नगहीरीच अवतार हिरण्यकशिपुला शिक्षा करण्याकरिता व प्रक्षादला बसील देण्या. करिती शाळा. दोघेही जीव परमधराचीं लेंकरेच होत. एक हूड व एक आळाधारक. “जगज्ञनक तू, मुले जीव” हेच नांते खरें आहे. भगवताची दृष्टा हीच आपली खरी जननी होय, व जननी ही तिने नेवलेली दार्ह होय. पंत सूणतात:—

कृपाचि जननी तुशी, सळल जीव दायाद, या ।

तिणेचि उपदेशिस्या करिति सर्वे दाया दया !

-केकावलि १७

ज्या बळीचा छळ केळ्याच्यद्वाल आपण उहापोह करीन आझेंत. त्याच्यद्वाल पेन के-
काबर्लीन काय मृणतान तें पहा. --

तुम्हीहि बळि बांधिला, अणुनि आमुची माय जी
मनांत सहजा दया, निपट टाकिली काय जी !।
सकोप दिसती गुरु, क्षणभरीच, जें तापलं
जल ज्वलनसंगमे त्यजि न शेत्य तें आपुले ॥

—कंकापलो ८८

मित्रः—गडया ! तु आत माझ्या विचाराचा ओषध थोडाला फिरवू पहात
आहेस.

(लेखांक ३.)

परमेश्वराच्या दयाशीलतेच्यद्वाल माझ्या मित्राला मी ज्या दोन गोर्धा सालि-
नव्या त्यांचा त्याच्या मनाव बगऱ्या परिणाम झालांमि द्विसल्यावरून त्याच
विषयाचें आणखी एकदा उद्घाटन करावें असे मला वाटले. भगवंताच्या
दयालुत्वासारखी जी गोर्ध मनुस्याला गृहीतकृत्यामार्गांची स्थर्यसिद्ध वाटावी नी
विषर्गात काळाच्या प्रतापामुळे सिद्ध करून दावावण्याचा तुने प्रसंग आला
आहे ! असो. हिरण्यकशिपुचा वध किवा यत्रीचा छळ करण्यात परमेश्वराचा
हेतु जनतेचें कल्याण करण्याचा होना, एवढेच नव्हे तर त्यांचेंही कल्याण
करण्याचाच होता व याद्यनः कृपणाच्या वाटणाऱ्या गोर्धांन सुद्धा परमेश्वराची
दयाशीलताच प्रकट असते हे मार्गाल प्रसंगी दावाविलेच होतें. विनाश,

कंकर्ते, आपत्ति, कुश, पगभव, दारिद्र्य, दुष्काळ, मृत्यु इत्यादि अरिष्टे आप णांवर येऊन आदकली तरी ती आणण्यान आपला उद्धार व्हावा असेच परमे शराच्या मनान अमने, हे तत्व व्यक्त करून दासविन्यानंतर मी ह्याणालोः—

हिरण्यकशिषु व बली यांची उदाहरणे मी दिलीच आहेत, आणली एक अहंयेच उदाहरण देतो. अहंयेला गोतमार्ते ‘जडाशत्रा होऊन पड’ असा शाप दिला. हा शाप घमनातः परमेश्वराचा कोप होय असे स्थूलदर्शाचा मनुष्य ह्याणेल. पण या शापामुक्तेच निला गधवाचे पाय लागून ती पैठे मुक्त झाली इकडे अनुसंधान ठेवले ह्याणने गमदर्शनानंदानें उन्मत्त होऊन ती जमे ह्याणाली कीः—

शाप न अनुग्रहाचि हा. ह्याणुनिच तुज चा ! महायशा पाहौं।

असेच प्रत्येक सङ्कास वाटन्यांशवाय राहणार नाही. सच्छील व प्रेमी मनुष्यांचे मन सहसा विकृत होत नाही. तो दमन्याला दोष देण्यापूर्वी आप-ल्याच ठिकाणी दोष पाहूं लागतो. आपल्या मनासाग्रंथे झाले नाही की परमे-शरावर रागावणारे वेठेपरी जगांत पुढक आहेत ! पण समर्थ ह्याणनान —

आपुलिया मनोगताकारणे । देवावरी क्रोधास येणे ।

ऐसी नव्हेत की लक्षणे । सगुणभक्तीची ॥ २१ ॥

देवांचे जे उचित । तेंचि आपुले मनोगन ।

इच्छेसाठी भगवंत । अंतरूं नये की ॥ २२ ॥

—दासबोध द. ४ स. ८

मित्रः—या ओवांचे स्पष्टीकरण पाहिजे.

मि:—आपल्या मनोगताप्रमाणे देवाला वाकवृं पाहण्याची इच्छा करणारा मनुष्य सरा भक्त नव्हे. भक्त तोच कीं जो देवाची जी इच्छा तचि आपली इच्छा, देवांचे जे मनोगत तेंचे आपले मनोगत, देवाचा जो मार्ग तोच

आपत्या उद्गाराचा निश्चित मार्ग असें निरंतर भावून कसऱ्याही पसंगी देवाविषयीची आपली शद्गु लवमात्रही दासळू देत नाही ! भनुकूलत्व हें जसें पात्रवतेचे परम लक्षण आहे तसेच भक्ताचेही आहे.

पतिव्रते जैसा भ्रतार प्रमाण । आहां नारायणा तैशापरी ॥ १ ॥
पतिव्रतेला भनाराच्या इच्छेशिवाय दुसरी स्वतंत्र इच्छा नसते, त्याप्रमाणेच भक्तालाही भगवद्विच्छेवांचून दुमरा काथदा माहीत नसतो. भगवंत हेच भक्ताचे मुख्य प्रमाण होय, स्मृणन भक्त आपत्या इच्छेसाठी देवावर कोधास येत नाही.

मित्र—एण भक्तोने असा आंधिकेपणाने देवावर साग भार काय म्हणून टाकावा ?

मी—देवाशिवाय दुमरा कोणीही आपणांस संकटी ताराबचाला समर्थ नाही व देव भक्ताचा प्रनिपाळ करिनो असा सर्व देशातन्या सर्व काळच्या संतांचा अनुभव आहे स्मृणन !

मित्र—ही असली आंधीची भार्क [Blind Faith] आपणास नको बाचा ! विश्वागला [Reasoning ला] टिकणारी भार्क पाहिजे.

मी—आंधीची भार्क आणि डोक्स भार्क हा सोटा भेद नव्ही अवीचीनानीं का दला आहे ज्ञानदेव, तुकागम, एकनाथ, गमद्वारा, इत्यादि भक्त आंधी होते कां डोक्स होते !

मित्र—ते डोक्स होते असें कबूल केलंच पाहिजे !

मी—तर मग त्यांच्या अनुभवाच्या उर्कावर विश्वासही ठेवलाच पाहिजे ! तकोषीनी आपन्या आनंदचारित्रांन संतानाः—

भक्तां नारायण नुपेक्षी सर्वथा । कृपावंत ऐसं कळो आले॥ १
असा आपला सास अनुभव स्पष्ट सांगितला आहे, तुला पाहिजे असेल तर ‘देव दयाळु आहे, तो भक्ताचा सर्व प्रकारे प्रनिपाळ करिनो, व याचा मला ही जा-

तर्निं अनुभव आहे' अशा संताच्या एक हजार तकि त्याच्या मंथात सहज संप्रटील.

मित्रः— भक्त अलडपणाने देवावर सर्वभार टाकीत असतील, पण देवाला भक्तीची उलट काळजी आहेत याना प्रमाण काय?

गी:— अरे! तु श्रीभिवद्वाना पाहिला आहेस काय?

तेषामहं समुद्रता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थं मरुयोशितचेतसाम् अ. १२-७

तेषामेवानुकूलपार्थमहमज्ञानं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्मवता ॥ अ. १० ११

इत्यादि शेकडे ठिकाणी भावतीनी मोळ्या प्रेमाने अभिवचने दिली आहेत. भक्त आणि भगवत यांचा अन्येन्यप्रेमा अनिवार असतो.

मित्रः— भक्त व देव यांचा अन्येन्यप्रेमा विलक्षण असेल, पण त्याचा प्रापन्या सामग्र्यांना काय उपयोग?

गी:— अरे! उपयोग काय स्पष्ट न काय विचारतोत 'भक्तीची निरगर्भ स्थान का आहे? ज्या खाणीतून भक्त जन्मास आले त्याच खाणीत आपणही जन्मास आले' आहेत. 'जो नर करणी कर्गेल तो नाशयण होईल' असें साध्बचन आहे नां? आपणच आपला विचार घेऊ लागावें, आपन्या वृत्तीचा माग घेऊ लागावें, चिन्हगद्दीचा प्रकार नित्य पहान असावा, संत ज्या मार्गाने गेले तो मार्ग न्याहार्डीत असावं स्पष्ट नके। स्पष्टतार्ही संतपण अगी घेऊन जडेल! शाश्वत काय, अशाश्वत काय, याचा निवाडा करू लागावें व शाश्वत तेंचि ध्यावें स्पष्टजे साधुपण काही निराकै नाही! उमेद पाहिजे, उत्माह पाहिजे, संतपणाची आवड व तो मित्रविषयाचा अन्यास पाहिजे, म्हणजे सर्व काही जबळ आहे. बद्दाचा मुमुक्षु, मुमुक्षूचा साधक व साधकाचा पूर्ण मिळ हां-प्रवास काही यांने का जारी लागतात? 'कल्पनेने प्राप झालेले जीवत्वे' सकन्य-

लोपीच मावळें' असें ज्ञानोवागयांनी स्पष्ट क्षटले आहे. आरणावर कोसळ-लेलीं संकरें किंवा येणाऱ्या आपात्ति अधिकारानुसूप पुण्यवंत व जाणता जीव स्वोद्भासार्थ आव्या आहेत अमें समजून परमेश्वगवरचं प्रेम व निष्ठा अभंग ठेवतो हा आपला मुख्य मुद्दा आहे तो तुझ्या लक्षांत असेलच.

मित्रः—मीं तुला एका विधवेचं उदाहरण देऊन विचारले होते की त्या अनाथ गरीब सुशील गाईचा एकलता एक मुलगा हरण कर्त्यात ईश्वराकडे निष्ठृणतादोष येत नाही का !

मीः—ईश्वर कोणाला जन्म देत नाहीं व कोणाला हरणही करात नाहीं. नीव मात्र आपापन्या कर्मनुसार सुमढुळूऱ्या भोगीत असतान.

मित्रः—यगी आठवण साली, तुझा मुलगा सीताराम पंधरा दिवसापुर्वी वारला नेव्हां तुला काय वारले !

मीः—मला क्षणभर दुःख झाले हैं मी कचूल करतो, पण दुःख होणे हैं केवळ अज्ञानाच्य फळ आहे हा विचार माझ्या मनांत सतत जागृत असल्यामुळे त्या दुःखाचा उमाला फार लवकर ओसरला. मी आपल्या मनाशी असा विचार केला:—“अन्यकाळच्या संगतिमुळे त्या मृदावर माझे जै प्रेम जडले त्यायेक्षा परमेश्वगवर माझें प्रेम जास्त असून तर माझ्या हृदयांत दुःखाची कर्माही उद्भवली नसती ! उलट परमेश्वगवरने माझ्या वाईनला एक काढा दूर केला यायदल मला आनंदच झाला असता. “विधर्घर्षितु नदेवमन्यने कशलद्वारतया समुद्र-तम्” या प्रकारची किंवा ‘विद्या तुझे माझे राज्य ! नाही दृम्यांच काज’ या प्रकारची स्थिरपञ्चता माझ्या डिकार्णी अयाप उत्पन्न क्षालिला नाही ! माझी न्यायप्रवाने, पुणर्ण, यथकर्तृत्व, व वाचन याही कहन मी ज्या ज्ञानाच्या गोरु जगला मांगतों, त्याचा माझ्या स्वनःच्या मनावर किंवा घोडा परिणाम झाला आहे हे मात्र माझ्या मनावर यामुळे ज्यास्त विचित आहे ! पृच्छांहाच्या अंधकारात मी चाचिपडत गहवें हे परमेश्वराला न आवडू त्यांने माझ्या मुलाला मनपासून दूर केले हा त्या दृयाघनाचा मी उपकारच समजनो, शिवाय त्या जी-

वाला 'मासा पुत्र' स्थणण्याचा तरी मला कौं अभिमान असाधा ! परमेश्वरा-
चा मुलगा, परमेश्वरांने नेला. जसा मी देवाचा, तसा सीतारामहा देवाचा. देवा-
नेच त्याला जन्मास घातलें व देवानेच त्याला दूर केलें. जे आपलें नाहीं
त्याला आपण आपलें स्थान घेणारो व जे आपलें आहे त्याला ओळखण्या-
ची तळमळहा करीत नाहीं हेच अज्ञान होय.

पै आपुले जे साचे । तें कल्पांतीही न वचे
हें जाणोनि गताचे । न शोची जो ॥१॥

ही ज्ञानोशारायांचा उक्त अयथार्थ नाहीं. पुत्र गेल्यामुळे मला अज्ञानासाठ
किंचित्काळ वाईट वाटले भरें; पण मुलगा, खीं, कन्या, द्रव्य कीर्त, स्थावर-जं-
गम इत्यादिकांविषयी नेव्हपासून मला अनासार्क वाढू लागली, 'एक
देव आहे खग ! माया नाखिला पसारा ' हें समर्थवचन साच वाढू लागलें व
' मिथ्या हे अनेक रे । सत्य गम एक रे ' ही माझुकि मनावर विचूँ लागली.
परमेश्वरावर शुद्ध, निष्कपट, व अस्तु प्रेम ठेवले घण वियोगाचे भय नाहीं; पण
जर तें इतर वस्तृवर किंवा प्राण्यावर ठेवले तर वियोगाचे भय संयोगकारीहा
बागुलासारलें भवविन्याशवाय गहन नाहीं ! मित्रा ! काय सांगू ? सा विचारामुळे
माझ्या भनार्चा तळमळ शमली व उलट जीवाळा अन्यंत सुख वाढू लागले ! !

मित्रः—लहान, निर्मल, कोमळ मुळे व प्राणाडून प्रेम करणारी खीं यांना
शत्रुसारखे मानणी व हीं आपल्या उड्डाराच्या मार्गानली विश्वे आहेत असें समज-
र्णे हें सर्वथा गेरच नव्हे तर अन्यंत पापमुळक आहे असें मला यादवे ! अरे !
मोरोंरतांच्या चरित्रांनच्या ' गृहस्थाथम ' सा प्रकरणांतलीं गोड व प्रेमळ पद्ये
मला वाचून दासवृन तृच ना परवां मिटक्या मार्गीत होनास ?

बाळ मुखीची जरि अव्यक्ते अक्षररूपे साधीं ।
केवळ अमृतचि होतीं वत्सलगुरुजनकर्णीं आधीं ॥१॥

ही साकी तर माझ्या कानात अजून गुणगुणत आहे !

मीः—असे नव्हे रे ! मला कोमल मूल आणि फूल मनापासून आवडते, व त्याच्यादायी देवपणाही जास्त आहे असेही वाटते. स्त्रीपुत्रांना आपण द्वेष स-मजावे असें माझे म्हणणे नाही. सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञ, सर्वेत्यार्थी, सर्वभूताधिवास व परमदयाकृ परमात्म्याविषयी आपन्या मनांत परिपूर्ण प्रेम असन्यास स्त्रीपुत्रादी विघ्रहप नाहीन, पण नागर्यणप्रेमाला जर ही अंतराय करीत असतील किंवा परमेश्वरप्रेमाचे स्थान ही पटकावीत असतील तर ही विघ्रहप आहेत असेच मान लें पाहिजे ! परमेश्वर हा आपन्या पर्णप्रेमाचा खग विषय असल्यावर स्त्रीपुत्रांवर आत्मवृद्धांने प्रेम ठेवणे गेह नाही. दृढ्यांदांने स्त्रीपुत्रादिकावर प्रेम कराशील तर मग मात्र गोंते भाशील. आर्थी परमश्वरावर प्रेम ठेव व त्याची म्हणन स्त्रीपुत्रावर प्रेम ठेव. नीट उल्हाडून पहा. मन उगाचे घोंटाळक्यांत पाढू नकोस. एकाद्या श्रीमित मनुष्यांने आपल्या मुलाच्या मंगापनार्थ ठेवलेला दाई उयाप्रमाणे आपल्या यजमानाच्या मुलावर प्रेम करते, त्याला न्हाऊंसाऱ्यू घालते, त्याला कुरवाळून त्याचे प्रेमविशांत मुके घेते, गाणी गाऊन त्याला धोपरून निजविते व हर प्रकारे त्याला लाडिवाळणांने वाहविते, पण हे मल मांसे नमून माझ्या यजमानांची आहे अशी जशी जागृत रशावे, त्याप्रमाणे मंगागांत आपन्या संगतीला अंगिला स्त्रीपुत्रादी पर्विवार आपला नमून परमश्वराचा आहे ही जागृत ठेवून जर आपण त्याजवर प्रेम केले तर मग मात्र मंगारखणनार्थ भय नाही. हाच भाव मनांत आणुन पतार्नी केकावर्णात : --

कृपाचि जननी तुझी मकल नीव दायाद या
निर्णेचि उपदेशिल्या करिनि सर्व दाया दया ॥
असे उमजतां भले न गुरुभाव तो टाकिती
मता तुजाहि गोपिका मग जनास तोटा किती ? ॥ ९७ ॥

असे देवाला स्टर्ले आहे.

१३ प्रयत्न व प्रारब्ध.

१ सद्गृह प्रश्न कार मजेचा पण महत्वाचा आहे. सर्व कार्यकर्त्यां प्रस्तुतींनी प्रयत्नवादाचा आश्रय करून आपले व आपन्या गाण्यांचे नशीच काढले आहे. “देववाद व प्रयत्नवाद हे पक्ष कार पुगतन आहेत ! गांतेने प्रयत्नवादाचा अंगिकार केला आहे, व दासयोधी प्रयत्नवादीच आहे. वेदांतशास्त्राने ‘कर्मवादाचा’ आश्रय करून प्रयत्नवादाचाच पुस्कार केला आहे. मी करान तें होईल अशी उमेद धरून कार्य करावी हें योग्य आहे, मात्र प्रयत्नाप्रमाणे नेहमी येथे व या लोकांची कल मिळतेच असें नाही. आमच्या मताने कर्मयेवाधिकागम्ने मा कलेष कदाचन” या गांतावचनाने उभयपक्षांचा ‘समेट केला आहे ! देववादही सोया नाही ! पूर्वकर्माचा समुच्चय स्फृतजेच देव होय. आज आर्षी ज्याला देव स्फृतांने पूर्वकर्मचिच एकारुत कल होय. कर्मवाद अथवा प्रयत्नवाद हाच खग धरून चालण्यांने ऐहिक व पाशकिक उन्नतीचा मार्ग सांपडणार आहे. कर्तृत्वदीन, आर्षी व लचाड लोक पुष्करद्वादेववादाच्या व प्रहाच्या आड दडून आपन्या आठमाचे मंडण करीन असतात ! ‘ईश्वर, काळ आणि कर्म’ हे तीन मुखदुःख देणारे जाहेत असें मुकेश्वरांने आपन्या भारतांन स्फृते आहे. तीनही मिळून ईश्वरच आहे, स्फृत भूषिभाचार्यांनी पांडवांस सांगितन्याप्रमाणे:—

आर्या

तस्मात् सुखदुःखादिक हें सर्वहि होय ईश्वराधीन ।
जाणुनि असा करावा निश्चय कीं तत्प्रसाद साधीन ॥ १ ॥
व्हावें अनुवर्ती या प्रभुचे याचि प्रभूतमा गावे
स्वामी ! प्रभुजी ! पाळा प्रजा अनाथा ” असेचि मागावे ॥ १ ॥

—मोरोळेत

२ ईश्वरवर विश्वास ठेवुन 'भागा आला तो व्यवसाय करीत असार्वे. प्रव-
त्तवादच सरा अमा आपह धरण्यांही अर्थ नाही. हरिशंद, नळ, व पांडव
यांनाही काळाने रडविले आहे ! मनुष्याला ऐश्वर्यकाळी प्रथत्वाद आठवतो, व
आपत्तिकाळी देववाद आठवतो ! यशाच्या काळी मनुष्य अहंभावाने कुगून
प्रथत्वादाचे प्रतिपादन करितो, व अपयशाच्या काळी खचून जाऊन देववाही
बूनतो ! प्रथत्वाद व देववाद या दोन्ही वादांची एकवाक्यता करणारा कर्म-
वाद मात्र सग अहे ! पृथ्वी दिवसा प्रकाशित दिसते, व गच्छां अधकारमध दिसते
पण प्रकाश व अधकार हे दोन्ही पृथ्वीचे धर्म नाहीत; त्याप्रमाणे सर्वच विश्व
हें त्या निरंजन परमात्म्याचा चिद्रिलास आहे, सारे विश्वव्यापार हे त्याचे सहज
स्वेच्छ अहेत, त्याच्या ठिकाणी दोन्ही वादांचा लेप नाही ! वादांची उत्पत्ति
माथाजन्य अहभावापासून भावह व त्याचा ल्यऱ्या त्या अहभावाच्या लप्यावरेश-
रच होणार आहे ! ईश्वर होऊन ईश्वरधर्म जाणावे व तदनुसार वागावे. स्व-भाव
जाणून स्व-धर्म अनुष्टावे. ईश्वर विश्वव्यापार चालवीत आहे, व आपणही त्या
चकाळा स्वधर्मानुष्ठानाने गति दावी. ईश्वरव्यापार खुटन नाहीत तेथपर्यंत
तरी आपले आपल्या समाजाबद्दलाचे कर्तव्य केंद्र वाहिजे. ज्ञानेश्वरमहाराज
सांगतात त्याप्रसाणे:—

झणोनी जे जें उचित | आणि अवसरंकरूनि प्राप |

तें कर्म हेतुरहित | आचरें तुं | ॥ १ ॥

अहंकाराते दवङ्गनी | सकळ काम सांङ्गनी |

विचरे विश्व होऊनी | विश्वामार्जी ॥२ ॥

३ देव यलवत्तर आहे हा सर्वाचा अनुभव आहेच. देवापुढे पोरुषालाही
पुण्यकळदा हात टेंकावे लागतात ! तथापि अलोकिक पुण्यवलाने देवाच्याही मु
स्तक्या बाधना येतात. सविर्चाच्या कणाळी वेध्य लिहिले होतें, निषा पति
अस्यववातच मरणार होता, पण तिने आपल्या अनुपम पानिवत्यनेजाने देवालाही

मार्गे हयविलें. नवमह थलवत्तर आहेत. यांत तिळमाव्र शंका नाहीं, पण नवभ्रहाचा राजा जो परमेश्वर त्याळा स्वधर्मानुष्ठानानें व भक्तीनें वश करणाऱ्या कर्मयोर्गी भक्तापुढे तेही दुर्बले होऊन पडतात ! भक्तिमार्गाचिं उत्तमत्व याप्रमाणे प्रस्थापित होतें. मृद एकडगाराळा शास्त्रापलशीचा काळजी नको. राजांचे मन स्वाधीन देवणारा मनुष्य चोपदारांचा पर्वा बाळगीन नाहीं. 'मूतभविष्य वर्तमान सांगू जाणारे आक्षर्णाळा डोच्यांसमोरही नकोत' असें तुकागाम महाराज स्थणात तें भक्तांना ओळें नाही. पण राजाची ओळख नसणारांनी चोपदाराचे हात दावून आपली कळुकर्यं करनुन घेणे हेही जववहाराळा मोडून नाही. वेदान, उयोनिष, व भक्तिमार्ग यांचा मृदांत विगेय नाही. भिन्न भिन्न शास्त्रात अज्ञ व अभिमानी लोक निष्कारण विरोध माजविनान, पण मर्व शास्त्रे अविरोधानें पाहिली स्थणेज सर्वांचा मथिनार्थ एकद भावे असें आडकून घेने. मनुष्यांमें पृथ्यसंबंध करीत असावा, व्यण ने यह अनुकूल असले नर शीघ्र इष्टप्राप्ती होईल; ते प्रतिकूल असले नर त्यांची प्रतिकूलता कमी होईल. पृथ्यकर्मे करावीत, वादांत आयुष्य न वेंचतां निंयाशी गांठ उवाची, व सत्प्रयत्न करावेत. प्रयत्नवादी होऊनही भागत नाहीच. तक्षणी प्रयत्न करावला पाहिजेत. शुद्ध भावानें सत्प्रयत्नांची काळवेळ पाढून झोड उडवावी. स्थण जे सावित्रीप्रमाणे।—

अत्युत्कैटैः पुण्यपौरिहैव फलमश्रुते ।

गा न्यायांमें प्रहंशीं व उयोनिषाशीं न भांडता प्रयत्नवादूच सरा आहे असें अपाप सिद्ध होईल !

समाप्त.